

Stehlík, Petr

Kompozice, konfixace a status víceslovných pojmenování

In: Stehlík, Petr. *Problém delimitace některých slovtvorných postupů a prostředků ve španělštině*. Vydání první Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2016, pp. 109-151

ISBN 978-80-210-8339-4

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/135814>

Access Date: 24. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

6. KOMPOZICE, KONFIXACE A STATUS VÍCESLOVNÝCH POJMENOVÁNÍ

Hraniční oblast mezi kompozicí a derivací představuje tvoření slov pomocí tzv. afixoidů (konfixů), z nichž většina je dnes ve španělských gramatikách a pojednáních o slovtvorbě řazena mezi lexikální komponenty, i když některým z nich (např. *maxi-*, *mini-*, *macro-*, *micro-*, *neo-*, *paleo-*, *-oide*) byl již status derivačních morfémů přiznán (viz kap. 2 a 3). V této kapitole se podrobněji zaměříme na řecko-latinské elementy zmíněným přehodnocením nezasazené, abychom na základě nejčastěji uváděných klasifikačních a definičních kritérií prozkoumali, zda v tomto případě nebyla hranice mezi kompozicí a derivací stanovena arbitrárně či subjektivně.

Jelikož ve španělské morfologii je za skládání slov považováno přinejmenším od osmdesátých let také tvoření víceslovných pojmenování, zajímavým teoretickým problémem se postupem času stalo i vymezení tzv. syntagmatických kompozit vůči volným syntaktickým spojením a především frazeologismům, které předmětem studia lexikální morfologie nejsou, byť i ony tvoří lexikální jednotky. Této otázce bude věnována druhá část kapitoly o kompozici, v níž se blíže zaměříme na distinktivní charakteristiky nominálních syntagmatických kompozit a frazeologismů, jež jsou v odborné literatuře nejčastěji směřovány.

Dříve než obrátíme naši pozornost k přechodovým oblastem mezi kompozicí, derivací a syntaxí, bude nejprve vhodné popsat základní definiční vlastnosti složenin a způsoby jejich klasifikace.

6.1 Charakteristika kompozice

Standardní definice skládání slov, kterou lze najít ve všech současných či nedávných pracích o španělské slovtvorbě, je stručná a jasná: jedná se o kombinaci dvou nebo více lexémů (slov či slovních kořenů), jež dává vzniknout nové lexikální jednotce s unitárním významem (např. Varela Ortega, 2005; *NGLE*, 2009; Buenafuentes de la Mata, 2010; Aguirre, 2013). Je však třeba ihned dodat, že ještě v devadesátých letech¹ byly složeniny definovány převážně jako spojení dvou nebo více *slov*, tj. výhradně samostatných komponentů. Např. Rainer (1993: 65) staví z tohoto hlediska do kontrastu odvozeniny obsahující alespoň jeden vázaný slovtvorný morfém a složeniny, jejichž obě části jsou autonomní². Totéž pojetí nacházíme u Mirandy (1994: 153) a Alvara Ezquerry ([1993] 2002: 23 a 40–44), který oproti jiným lingvistům zohlednil toto kritérium i ve své klasifikaci slovtvorných postupů a zařadil odvozování slov pomocí tzv. lidových či vulgárních prefixů (*prefijos vulgares*, např. *ante-*, *entre-*, *sobre-*) mezi typy kompozice s odůvodněním, že ve španělštině tyto předpony fungují i jako autonomní předložky.

Výše uvedené distribuční hledisko, jež bychom mohli nazvat kritériem lexikální autonomie, mělo pro autory zabývající se tvořením slov ve španělštině v první polovině devadesátých let evidentně mnohem větší váhu než na konci téhož desetiletí, kdy se začíná jako klíčové kritérium pro vymezení derivace a kompozice prosazovat hledisko sémantické: odvozené slovo je tvořeno kombinací pouze jednoho plnovýznamového elementu (slovtvorné báze) a afixu, kdežto při kompozici dochází ke spojení zpravidla dvou konstituentů s lexikálním významem. Toto nové pojetí s sebou přineslo i opětovné překvalifikování afixoidů z derivačních morfémů na lexikální. Pokud jde o vymezení syntagmatických složenin, směrodatná je především sémantická kompozicionalita, nebo naopak idiomaticnost pluriverbální formace. Jelikož významové kritérium zahrnuje více aspektů zasluhujících si podrobnější prozkoumání a větší prostor, vrátíme se k němu obsáhleji v příslušné podkapitole.

Nakonec nám zbývá zmínit ještě grafickou (jednoslovnou nebo víceslovnou) podobu kompozit, která sice nemůže být považována za absolutní kritérium, o čemž nejlépe svědčí existence syntagmatických složenin či víceslovných pojmenování, ale přesto je na ní postavena základní klasifikace složených slov, jak uvidíme hned vzápětí.

1 A samozřejmě i dříve, viz např. *Esbozo* (1973), Seco, M. (1980) aj.

2 V souladu s tím považuje Rainer všechny vázané řecko-latinské báze (konfixy) za předpony nebo přípony.

6.2 Klasifikace složenin

6.2.1 Lexikální a syntagmatická kompozita

Z hlediska grafické jednoty se ve španělštině rozlišují dva hlavní druhy kompozit:

- 1) složeniny lexikální, (orto)grafické, univerbální, dříve také pravé (*compuestos léxicos*, (*orto*)*gráficos*, *univerbales*, *propios*), jež představují bezprostřední spojení dvou slov nebo nesamostatných lexikálních bází³;
- 2) složeniny syntagmatické, nepravé (*compuestos sintagmáticos*, *impropios*), u nichž nedochází ke grafickému splynutí (tj. fúzi) užitých komponentů.

Už u Alemanyho Bolufera (1920: 155–156) a v *GRAE* ([1931] 1959: 149) můžeme nalézt víceslovná pojmenování jako jeden z typů tzv. *compuestos imperfectos*, avšak za skutečné složeniny jsou zde pokládány pouze univerbální jednotky. V pozdější provizorní a neoficiální akademické gramatice (*Esbozo*, 1973: 169) nicméně o syntagmatických složeninách už není ani zmínky a pojem *composición impropia* je vyhrazen pouze lexikalizaci větných struktur (např. *correvedile* ‚klepna‘, *sabelotodo* ‚všeználek‘ (hanl.), *nomeolvides* ‚pomněnka‘). Tyto tzv. *konglomeráty* představují ve španělštině nepravidelný typ skládání slov a jsou podle Vala Álvara (1999: 4837) výsledkem reanalýzy a nominalizace vět nebo částí vět s idiomatickým a ze synchronního hlediska nemotivovaným významem. Varela Ortega (2005: 75–76) v těchto formacích výsledek žádného konkrétního slovtvorného procesu nespatřuje.

Víceslovná pojmenování (sousloví) začala být všeobecně pokládána za jeden z regulérních typů kompozit až po vydání klíčové monografie Eduarda Bustose Gisberta *La composición nominal en español* (1986), jehož korpus španělských složenin tvoří z velké části právě pluriverbální jednotky. Bustos Gisbert se stal díky uvedené práci nezpochybnitelným průkopníkem konceptu syntagmatické kompozice, avšak jeho chápání tohoto pojmu se ještě značně lišilo od

3 Někteří autoři (Alvar Ezquerro, 1993; Almela Pérez, 1999) používají pro lexikální kompozita také tradiční termín *compuestos yuxtapuestos* / *por yuxtaposición* (juxtaponované složeniny), který se objevuje už u Menéndeze Pídala ([1904] 1918: 184), ovšem výhradně pro označení pravých složenin s kompozičním významem. To může být matoucí, poněvadž např. Lang (1992) a Varela Ortega (2005) takto nazývají jen jeden z více druhů syntagmatických kompozit (binominální struktury bez spojovacího elementu; např. *pájaro mosca* ‚kolibřík‘).

6. Kompozice, konfixace a status víceslovných pojmenování

dnešního. Podle něj se totiž „pravá“ nominální kompozita⁴ od syntagmatických nikoliv grafickou podobou (univerbálním či pluriverbálním spojením), nýbrž vnitřní strukturou, která je u syntagmatických složenin stejná jako u standardních syntaktických konstrukcí (např. N+A/A+N, N+Praep+N), kdežto „pravé“ složeniny sestávají ze dvou podstatných jmen (N+N), sloves (V+V) či z vazby slovesa a jeho předmětu (V+N)⁵.

Přestože Bustos Gisbert (1986), stejně jako před ním např. Manuel Seco (1980), přikládal pravopisu složených slov pouze malý význam, Lang (1992: 91–92) klasifikuje složená slova právě na základě tohoto kritéria a rozlišuje tzv. *compuestos ortográficos* a *compuestos sintagmáticos*. Buque escuela ‚školní loď‘ je tak podle Langa syntagmatická složenina, zatímco Bustos Gisbert by ji ze syntaktického hlediska zcela jistě zařadil mezi pravá kompozita⁶. Langovu klasifikaci přejímají beze změny ještě Miranda (1994) a Val Álvaro (1999), avšak u Alvara Ezquerry (1993), Guerrero Ramos (1995), Almely Péreze (1999) a Varely Ortegy (2005) se již silně, byť se značným zpožděním, projevuje vliv Ramóna Menéndeze Pidala (1904) a Émila Benvenista (1977). Termíny *juxtapozice*, *konglomerát* a *synapse* jsou nicméně jednotlivými španělskými lingvisty používány dosti libovolně. Pravou kompozici, jejímž výsledkem jsou lexikální složeniny, tak např. Alvar Ezquerra (1993) a Almela Pérez (1999) nazývají juxtapozicí, kdežto Guerrero Ramos (1995: 32), odvolávajíc se na Benvenista, hovoří ve stejném smyslu o tvoření konglomerátů⁷ a Varela Ortega (2005) volí pro označení pravé kompozice tradiční, a dnes opět nejrozšířenější termíny *composición ortográfica/léxica*. Juxtapozice představuje podle této významné lingvistky (*Ibid.*: 80) pouze jeden ze tří druhů syntagmatické kompozice, konkrétně bezpředložkové spojení dvou substantiv nebo adjektiv.

Z terminologického hlediska je obzvláště zajímavá klasifikace složenin Alvara Ezquerry ([1993] 2002: 23–40)⁸, jež kromě výše zmíněné juxtapozice (tj. tvorby jednoslovných kompozit) rozlišuje následující tři typy sousloví:

4 Bustos Gisbert skutečně mluví o pravých složeninách jen v uvozovkách, a to dokonce i v samotném názvu příslušné kapitoly, tj. *La composición «propia»* (viz Bustos Gisbert, 1986: 181).

5 Posledně jmenovaný typ kompozit (např. *sacacorchos* ‚vývrtka‘) by se však dal podle tohoto kritéria považovat za syntagmatický.

6 A *NGLE* (2009), rovněž s přihlédnutím k interní struktuře N+N, opět mezi složeniny syntagmatické, jak uvidíme vzápětí.

7 Oproti *synapsím*, kterými jsou v jejím pojetí všechna sousloví. Podle Vala Álvaro (1999: 4837) představují konglomeráty pouze lexikalizované větné struktury (např. *correveidile* ‚klepna‘).

8 Tuto klasifikaci přejímá např. i Bartoš (2006: 14).

1) synapse (předložkové vazby: *estrella de mar* ‚mořská hvězdice‘, *olla a presión* ‚tlakový hrnec‘); 2) disjunkce (bezpředložková spojení: *guerra civil* ‚občanská válka‘, *pájaro carpintero* ‚datel‘); 3) kontrapozice (grafické spojení komponentů pomocí spojovníku: *químico-físico* ‚chemicko-fyzikální‘). Vzhledem ke kolísání psané podoby některých španělských složenin (např. *hombre lobo/hombre-lobo* ‚vlkodlak‘, *socio-económico/socioeconómico* ‚sociálně-ekonomický‘) je nicméně toto kritérium nespolehlivé.

Nová akademická gramatika (NGLE, 2009: 736) klasifikuje složeniny na pravé (jednoslovné) a syntagmatické, jejichž vnitřní struktura by se však neměla shodovat se strukturou standardních syntaktických vazeb. V opačném případě se jedná o tzv. *compuestos sintácticos* či *locuciones nominales*, jež jsou z oblasti kompozice vykázány jako frazeologismy a v NGLE pojednány až v rámci syntaxe, neboť samotné užití adjektiva *syntáctický* pro pojmenování morfologické jednotky představuje dle španělských akademiků určitý protimluv⁹. Pak je podle Cristiny Buenafuentes de la Mata (2010: 15) překvapivé, že i přes jednoznačné popření syntaktické podstaty kompozice jsou složeniny klasifikovány na koordinační a subordinační (NGLE, 2009: 738), což logicky předpokládá existenci syntaktického vztahu. Kategorie syntagmatických složenin je tímto polemickým rozhodnutím v NGLE redukována na kombinace A+A (např. *económico-político*, *teórico-práctico*) a N+N (*problema clave* ‚klíčový problém‘, *tren bala* ‚rychlovlak‘ atd.), tedy výhradně na apozice podstatných či přídavných jmen. Je však otázkou, zda i ty nepředstavují ve španělštině gramaticky přijatelné syntaktické vazby, neboť např. Alonso Ramos (2009: 270) označuje výrazy jako *visita relámpago* ‚blesková návštěva‘, *camión cisterna* ‚cisterna‘ nebo *coche bomba* ‚auto s bombou‘ za volná syntagmata („sintagmas libres“). Pochyby o relevanci tohoto kritéria konečně vzbuzuje fakt, že v NGLE (2009: 765) jsou v podkapitole 11.7 *Compuestos de nombre y adjetivo* uvedeny příklady jak pravých složenin typu N+N s pravopisnou variantou (např. *arcoíris* / *arco iris* ‚duha‘, *puercoespín* / *puerco espín* ‚dikobraz‘), tak čistě „syntaktických“ kompozit N+A, která by do této skupiny podle výše zmíněné klasifikace neměla patřit (*cabeza rapada* ‚skinhead, holá lebka‘, *piel roja* ‚rudoch, indián‘, *rostro pálido* ‚bledá tvář‘ atd.). Stejný typ konstrukcí (N+A) se poté znovu objevuje v oddílu *Sintaxis* mezi nominálními frazeologickými vazbami (NGLE, 2009: 853).

9 Z téhož důvodu ovšem Alonso Ramos (2009: 263, pozn. 43) kritizuje i termín *syntagmatická kompozice* a dodává, že pokud je nějaká složenina syntagmatická, „je paradoxní, že by měla strukturu pouze podobnou syntagmatu“. („Sin embargo, si es sintagmático, resulta paradójico que solo presente una estructura similar a la de un sintagma.“)

6. Kompozice, konfixace a status víceslovných pojmenování

Z prací vydaných až po *NGLE* (2009) lze usuzovat, že uvedené restriktivní pojetí syntagmatické kompozice se u španělských lingvistů nesetkalo s příznivým ohlasem, neboť Buenafuentes de la Mata (2010) i Aguirre (2013) opět řadí mezi syntagmatické složeniny kombinace N+A/A+N i předložková spojení dvou substantiv, čímž se dostáváme zpět k Langově klasifikaci založené na kritériu grafické jednoty. Pouze Maríia Irene Moyna (2011) vylučuje z kategorie kompozit všechna sousloví obsahující libovolný element bez lexikálního významu, ať už se jedná o předložku (syntagmatické složeniny typu N+Praep+N), nebo člen (např. *manzana de la discordia* ‚jablko sváru‘¹⁰).

6.2.2 Endocentrická a exocentrická kompozita

Dělení složenin na endocentrické a exocentrické sice není pro naše téma tak zásadní jako předchozí klasifikace, přesto však může hrát při analýze některých typů komplexních jazykových jednotek rozhodující roli: jak jsme již uvedli v kapitole o prefixaci, exocentrické výrazy jako *antesala* ‚předsín‘, *simpapeles/sin papeles* ‚imigrant bez dokumentů‘ apod. mohou být právě z tohoto hlediska považovány za složeniny, a nikoliv odvozená slova. Alonso Ramos (2009: 260) ze stejného důvodu pokládá za frazeologismy všechny pravé složeniny typu V+N (např. *lavaplatos* ‚myčka nádobí‘).

Varela Ortega (2005: 76–77) vysvětluje rozdíl mezi oběma typy kompozit na základě pojmu *núcleo del compuesto* (jádro složeniny), které je ze sémantického hlediska hyperonymem celého složeného výrazu. U endocentrických složenin tvoří toto jádro jeden z použitých komponentů a určuje slovní druh výsledné formace, u nominálních kompozit pak i rod, což Varela Ortega ilustruje příkladem *altiplanicie* ‚náhorní rovina‘, jehož jádro představuje femininum *planicie* ‚planina, rovina‘, a proto je také složené slovo ženského rodu. Výraz *ciempiés* ‚stonožka‘ naproti tomu představuje exocentrické kompozitum, neboť jeho sémantickým jádrem je formálně nevyjádřený pojem ‚zvíře‘ nebo ‚hmyz‘, nikoliv řídící substantivum *pies* ‚nohy‘ (které má navíc ve složenině koncovku plurálu i v jednotném čísle, tj. *el ciempiés*). Tento popis je jednoduchý, názorný a pro didaktické účely dostatečný, skrývá však v sobě nejedno úskalí.

10 I podle názoru mnoha dalších lingvistů je tato vazba nesporným frazeologismem.

Je především zřejmé, že kromě sémantického hlediska tato klasifikace zahrnuje i kritérium syntaktické¹¹ a morfologické, neboť u endocentrických kompozit je element tvořící sémantické jádro zpravidla řídícím členem a určuje slovní druh a rod výsledné formace. To nepředstavuje problém u subordinálních endocentrických kompozit, avšak existují i složeniny koordinační, kde mohou být „hlavou“ buď obě části (např. u endocentrických formací typu $A+A > A$ *sordomudo* ‚hluchoněmý‘ a $N+N > N$ *suroeste* ‚jihozápad‘), nebo naopak žádná, pokud se jedná o exocentrický výraz (např. $A+A > N$ *altibajo* ‚výkyv‘). Největší rozpor mezi jednotlivými kritérii však nastává při klasifikaci složenin s jen částečně kompozicionálním, či přímo idiomatickým významem. Srovnajme kupř. na první pohled stejným způsobem utvořené adjektivní složeniny *pelirrojo* ‚rudovlasý, ryšavý‘, *cuelllicorto* ‚krátkokrký, s krátkým krkem‘ a *alicaído* ‚skleslý‘, dosl. ‚se svěšenými křídly‘. Přestože hlavou těchto přídavných jmen je významově i formálně koncový element, a jedná se tedy zjevně o endocentrická kompozita, Rainer (1993: 287) považuje složeniny uvedeného typu za exocentrické. Jejich jádro se totiž nevztahuje k determinovanému substantivu přímo (tj. *un chico pelirrojo* ‚rudovlasý chlapec‘ není **un chico rojo* ‚rudý chlapec‘), nýbrž – jak uvádí Val Álvaro (1999: 4815–4816) – prostřednictvím posesivního vztahu nominální části složeniny (*pelo* ‚vlasy‘) a řídícího podstatného jména (*un chico con / que tiene pelo rojo* ‚chlapec s rudými vlasy/ který má rudé vlasy‘). Tento vztah není ve složenině explicitně vyjádřen, tudíž se jedná o kompozitum exocentrické. Val Álvaro ale zmiňuje i poměrně přesvědčivé argumenty pro endocentričnost uvedeného typu formací. Prvním z nich je shoda v rodě a čísle mezi složeným adjektivem a determinovaným podstatným jménem (*unas niñas pelirrojas* ‚zrzavé holčičky‘): nositelem flektivních morfémů je ve španělských kompozitech právě jejich hlava, kterou lze navíc adekvátně vyjádřit alespoň v některých parafrázích obsahujících předložkovou vazbu: *vecino cuelllicorto* ‚soused s krátkým krkem‘ = *vecino corto de / en cuanto al cuello*. Adjektivum *alicaído* ‚skleslý‘ na rozdíl od předchozích příkladů kompozicionální význam nemá, takže je exocentrické v každém případě, ale nadto pro ně nelze utvořit parafrázi s předložkovou vazbou (*un joven alicaído* ‚skleslý mladík‘ > **un joven con alas caídas* ‚mladík se svěšenými křídly‘).

Tímto teoretické problémy spojené se sémantickým pojetím endo- a exocentričnosti složenin zdaleka nekončí. Již Eugeniu Coseriu (1978: 244; *apud*

11 Varela Ortega (2005: 76–77) poněkud nelogicky zařazuje pasáž věnovanou endocentrickým a exocentrickým složeninám do podkapitoly *Sintaxis del compuesto*, přestože její popis obou typů kompozit (viz výše) vychází především z hlediska sémantického.

6. Kompozice, konfixace a status víceslovných pojmenování

Almela Pérez, 1999: 144) poukázal na zásadní nesourodost uvedeného kritéria: zatímco endocentričnost se týká jazykového významu, exocentričnost tuto oblast překračuje a je ze své podstaty jevem extralingvistickým, neboť se týká designace či reference, a nikoli významu jednotlivých komponentů ve vztahu k celkovému obsahu slova. Pokud tato klasifikace nebude založena na čistě lingvistických kritériích, je podle Peny (1991: 93–94) i Almely Péreze (1999: 144) postradatelná.

Existuje rovněž formálnější koncepce endo- a exocentričnosti, jež se výše zmíněným obtížím úspěšně vyhýbá. Někteří lingvisté (např. Pena, 1991: 92–94) za endocentrický pokládají jakýkoli složený výraz, jehož lexikální kategorie je shodná se slovním druhem jednoho z komponentů. Na rozdíl od sémanticko-designačního pojetí endocentričnosti by tak např. podstatné jméno *lavaplatos* ‚myčka nádobí‘ bylo složeninou endocentrickou navzdory absenci sémantické hlavy, kterou je nevyjádřený pojem ‚instrument, přístroj‘, neboť obsahuje alespoň jeden nominální element (*platos* ‚talíře‘), a to bez ohledu na další relevantní charakteristiky (koncovka plurálu ve slově *platos*, komplementace slovesného elementu *lava*¹²). Toto kritérium je ovšem příliš mechanické a přehlíží významové i syntaktické vztahy mezi částmi složeného slova. Nejlepší řešení nejspíš skutečně představuje kombinace sémantického a formálního hlediska, k níž se uchylují např. Varela Ortega (2005), Felíu Arquiola (2009) a Aguirre (2013).

* * *

Primárním kritériem pro klasifikaci složenin zůstává i přes různé terminologické variace a posuny v klasifikačních východiscích¹³ grafická podoba výsledné formace, byť jsou ve španělské odborné literatuře zohledňovány ještě další aspekty (viz výše). Sporný pokus o vykázaní části víceslovných pojmenování do oblasti syntaxe a frazeologie sice nebyl úspěšný, přesto ukazuje na potřebu jejich přesnějšího vymezení vůči frazeologismům a volným syntaktickým spojením, o což se pokusíme v podkapitole 6.4. Právě či lexikální složeniny se z klasifikačního hlediska jeví jako poměrně jednoznačné, poněvadž jsou za ně pokládána všechna jednoslovná spojení dvou nebo více lexikálních komponentů.

12 Pena (1991: 93–94) zmiňuje ještě další možnou interpretaci složenin typu *limpiabotas* ‚čistič obuvi‘, které sám považuje za endocentrické: sémantickým i formálním jádrem je zde substantivizovaný slovesný tvar *limpia*. Tento výklad je však velmi spekulativní.

13 Např. rozdílné pojetí syntaktického hlediska u Bustose Gisberta (1986) a v *NGLE* (2009).

tů. Jak již ale bylo předesláno v úvodu, závažný problém zde tvoří nedostatečná delimitace lexikálních a derivačních morfémů. Tato otázka bude tématem následující podkapitoly.

6.3 Neoklasická kompozice (konfixace)

Afixoidy či konfixy stojí v centru pozornosti španělských i zahraničních morfologů již po celá desetiletí, a to nikoliv bezdůvodně. Na jednu stranu se jedná o nesamostatné elementy, z nichž mnohé jsou pozičně fixovány podobně jako prefixy (např. *aero-*, *hagio-*, *necro-*) nebo sufixy (*-cracia*, *-patía*, *-voro* apod.), na druhou stranu si uchovávají lexikální význam původních řeckých a latinských výrazů (převážně substantiv a adjektiv), což je zase přibližuje k slovtvorným bázím. Ve francouzské lingvistice se pro tyto neoklasické prvky vžil Martinetův termín *konfixy*, který nicméně do španělské odborné terminologie nikdy výrazněji nepronikl. Pouze Pena (1999: 4326) definuje konfixy jako „kontinuální segmenty, jež nerozdělují kořen slova“¹⁴ a řadí k nim prefixy, sufixy a interfixy. V pojednáních o španělské slovtvorbě z první poloviny devadesátých let (Lang, 1992; Alvar Ezquerro, 1993; Miranda, 1994; Guerrero Ramos, 1995), kdy se většina odborníků ještě přikláněla k názoru, že by uvedené komponenty měly být pokládány spíše za derivační morfémy, je nejčastěji řeč o tzv. *prefixoidech* (a v menší míře i *sufixoidech*). V novém tisíciletí se pro uvedené konstituenty postupně prosadil termín *base compositiva culta* (knižní slovní základ), jenž zároveň odráží evidentní posun v chápání jejich slovtvorné funkce.

První španělsky psané práce zařazující řecké a latinské kořeny mezi derivační afixy se objevují už v sedmdesátých letech (Urrutia Cárdenas, 1971; Álvarez García, 1979). Nejvýznamnější a nejcitovanější studií na toto téma se však stal až článek Vidala Alba de Diega (1983), jehož vliv lze později vysledovat u Langa (1992) a především u Mirandy (1994), který z této práce doslovně cituje bez uvedení zdroje¹⁵. Hlavním argumentem všech zmíněných autorů je tvrzení, že knižní slovní základy mají i přes nesporný lexikální původ a význam v současné španělštině derivační funkci a že jejich ztráta formální autonomie, značná slovtvorná produktivita a schopnost tvořit derivační řady jsou neklamnými projevy gramatikalizace, tj. proměny lexikálních elementů v afixy (viz např.

14 „Los ‘confijos’ son segmentos continuos que no dividen la raíz.“

15 Viz Miranda (1994: 56); srov. Alba de Diego (1983: 18).

6. Kompozice, konfixace a status víceslovných pojmenování

Álvarez García, 1979: 30). Odvolávat se na funkční hledisko ve srovnání se starším, výrazně etymologickým pojetím derivace a obzvlášť prefixace¹⁶ ve své době působilo jistě moderně, avšak o statutu afixoidů nakonec rozhodla jiná kritéria.

V současnosti posuzují španělští lingvisté (např. Almela Pérez, 1999; Varela Ortega – Martín García, 1999; Varela Ortega, 2005; *NGLE*, 2009) konfixy především ze tří základních hledisek, kterými jsou:

- 1) fixní pozice skutečného derivačního morfému před nebo za slovním základem (poziční kritérium);
- 2) nemožnost tvořit nová slova kombinací dvou afixů bez lexikální báze (kombinatorní kritérium);
- 3) obecný či kategoriální význam skutečného afixu oproti lexikálnímu významu afixoidů (sémantické kritérium).

6.3.1 Poziční kritérium

Na prvním místě bývá zmiňována schopnost nezanedbatelné části knižních bází zastávat ve výsledné (zpravidla dvojčlenné) formaci počáteční i koncovou pozici. Jako příklady můžeme uvést *-bio-* (*biología* – *microbio*), *-filo-* (*filonazi* – *hispanófilo*), *-grafo-* (*grafología* – *biógrafo*) nebo *-logo-* (*logopeda* – *ornitólogo*)¹⁷. Slovtvorná produktivita afixoidů tohoto typu se ovšem může výrazně lišit v závislosti na tom, zda jsou ve slově užity jako první, nebo druhý komponent: např. u *-bio-* naprosto převládá antepozice, u *-logo-* je tomu právě naopak. V každém případě je taková distribuční nevyhraněnost unikátní a vymyká se chování standardních derivačních morfémů. Důležité také je, že uvedená anomálie se týká dostatečně velkého počtu produktivních elementů, než aby se dalo hovořit jen o výjimkách, což poskytuje dobrý argument všem odpůrcům zařazení afixoidů mezi předpony a přípony. Varela Ortega a Martín García (1999), Almela Pérez (1999), Varela Ortega (2005) a nejnověji *NGLE* (2009)

16 Konkrétně předpokládaný původ všech prefixů v předložkách a příslovcích.

17 Konkrétně u elementu *-logo-* se nabízí otázka, zda by vzhledem k odlišnému významu tohoto konstituentu v antepozici (*logo-* ‚slovo‘: *logotipo*, *logopeda*) a postpozici (*-logo* ‚odborník, specialista‘: *arqueólogo*, *egiptólogo* aj.) nebylo ze synchronního hlediska přesnější mluvit o dvou odlišných slovtvorných elementech. Výjimku zde tvoří slovo *filólogo*, jež bylo utvořeno již v řečtině a v němž význam *-logo* odpovídá původnímu výrazu *λόγος*.

morfémy s možností antepozice i postpozice¹⁸ automaticky ze svých inventářů prefixů a sufixů vylučují.

Kromě popsané speciální, avšak nikoli marginální skupiny afixoidů zbývá ještě celá řada dalších řecko-latinských kořenů, jejichž užití je pozičně vyhraněné (např. *aero-*, *hidro-*, *lipo-*, *tele-*; *-cida*, *-cola*, *-fobo*, *-voro*) a které tak odpovídají alespoň této základní definiční charakteristice prefixů a sufixů. Některé z párových konfixů (*-fobo* a *-fobia*, *-grafo* a *-grafía*) objevujících se jako vázané konstituenty výhradně v postpozici sice z kategorie přípon diskvalifikuje jejich lexikální autonomie (*grafía* ‚způsob psaní‘, *fobia* ‚strach, fobie‘), takových případů je však jen několik¹⁹. U prefixů je tato okolnost zcela bezpředmětná, neboť předponou může být i lexikálně autonomní jednotka (typicky předložka). Samo o sobě tedy poziční kritérium k vyjasnění statutu afixoidů nepostačuje, a proto můžeme přejít k druhému z výše zmíněných hledisek.

6.3.2 Kombinatorní kritérium

Další distribuční charakteristikou, která je údajně cizí běžným derivačním morféům, je schopnost afixoidů tvořit nová slova spojením s předponou nebo příponou (*anfi-* + *-bio* > *anfibio* ‚obojživelný, obojživelník‘; *auto-* + *-grafo* > *autógrafo* ‚autogram, rukopis‘; *gastro-* + *-ico* > *gástrico* ‚žaludeční‘; *foto-* + *-ón* > *fotoón* ‚foton‘). Pouhá kombinace prefixu a sufixu naproti tomu k vytvoření nového slova vést nemůže, poněvadž žádný z morféům nemá lexikální význam (např. *con-* + *-ario* > **conario*).

Na první pohled toto kritérium vypadá velmi exaktně, ale při bližším zkoumání bohužel neobstojí. Ve španělštině sice neexistují slova jako *conario*, *superitis* apod., zato zde najdeme adjektivum *contrario* ‚opačný‘, které je evidentně utvořeno (i když už v latině) podle stejného modelu a představuje alespoň ze synchronního pohledu rovněž přímé spojení předložky či předpony *contra* s příponou *-ario*²⁰. Výše uvedenému kritériu nevyhovují ani další formální deriváty latinského původu (např. *superare* > *sobrar*²¹ ‚přebývat, být nadbytečný‘, *superar* ‚překonat‘).

18 Tomuto aspektu konfixace se podrobně věnuje Miguel Ángel Rebollo Torío (1997).

19 Z distribučně-statistického hlediska lze ovšem dát za pravdu Alba de Diegovi (1983: 20), který obhájí zařazení elementu *-fobia* (ale i *-terapia* a *-mania*) mezi sufixy jeho převážně nesamostatným užitím.

20 Podobně jako ze synchronního hlediska odvozené slovo *creador* ‚stvořitel, tvůrce‘ (< lat. *creator*).

21 Jen pro zajímavost můžeme připojit, že Nebrija ([1492] 1989: 196) právě toto sloveso uvádí jako odvozené od *sobre*.

6. Kompozice, konfixace a status víceslovných pojmenování

I kdybychom ale vyloučili slova převzatá přímo z latiny nebo řečtiny, což by znamenalo návrat k diachronnímu přístupu, k uspokojivému výsledku bychom stále nedospěli. Vezměme si kupříkladu výrazy *autismo* a *autista*. Naznačuje snad existence těchto formací, že element *auto-* s reflexivním významem, považovaný ve španělštině za prefix, je ve skutečnosti lexikální bází?

Je možné namítnout, že *autismo* a *autista* nejsou termíny utvořené ve španělštině a lze je odložit stranou stejně jako zmíněné adjektivum *contrario*. Na druhou stranu musíme vzít v úvahu, že naprostá většina mezinárodních slov, v nichž se řecké a latinské báze objevují, sice nevznikla ve španělštině, avšak představuje v podstatě kalky zkonstruované pomocí komponentů dostupných přímo v tomto jazyce, takže se o výpůjčkách v pravém slova smyslu mluvit nedá. V případě *auto-* s reflexivním významem (nikoli ve významu ‚automobilový‘) je navíc gramatická povaha morfému nesporná. Felú Arquiola (2003: 51) z tohoto důvodu rozlišuje prefix *auto-*, který se pojí výhradně se samostatnými slovy (*autocriticarse* ‚podrobit se sebekritice‘, *autodefensa* ‚sebeobrana‘), a lexikální bázi *auto-* vyskytující se v kombinaci se sufixem (*autismo*) nebo jiným konfixem (*autónomo*, *autofagia* apod.). Obdobným způsobem, byť bez zmínky o možném spojení prefixálního elementu s příponou²², uvažuje i Rodríguez Ponce (2002: 127), když označuje slovo *monoxeno* (‚organismus parazitující na jediném hostiteli‘) za kompozitum utvořené podle řeckého schématu, kdežto *monocarril* ‚jednokolejný‘ a *monocrystal* ‚jednotlivý krystal‘ pro ni představují deriváty.

Přestože jsou dnes morfémy *auto-* a *mono-* většinou řazeny mezi prefixy, a výše uvedené řešení tedy představuje spíše kuriozitu, ke stejné nekonsekventní metodě analýzy se běžně uchylují obhájci derivační funkce afixoidů. Ty lze podle nich považovat za předpony či přípony ve spojení se samostatným slovem, tj. v hybridních formacích (např. *biodegradable* ‚biologicky odbouratelný, biorozložitelný‘), avšak v kombinaci s dalším konfixem jsou buď oba komponenty analyzovány jako části složeného slova, nebo je jednomu z nich přisouzena funkce slovtvorného základu a druhému role afixu. Takové řešení ovšem působí poněkud násilně, poněvadž status standardních prefixů na autonomii lexikální báze závislý není.

Abychom pochopili uvažování lingvistů, kteří uvedený faktor při analýze konfixátů přesto zohledňují, byť každý z nich poněkud odlišně (srov. Urrutia Cárdenas, 1971; Rainer, 1993; Val Álvaro, 1999; Dumbrăveanu, 2008), je nutno si uvědomit, že ti, kdo se o zařazení prefixoidů mezi derivační morfémy

22 Dobrým příkladem pro tuto kombinaci by byl výraz *monismo*.

nejvíce zasazují, obvykle zároveň pokládají sufixoidy za přípony. Vzhledem k tomu, že výrazy, v nichž se tyto elementy vyskytují, jsou většinou kombinacemi dvou konfixů, sestávalo by tak např. slovo *fotógrafo* absurdně ze dvou afixů a žádného slovotvorného základu. Teoreticky bychom mohli označit za lexikální bázi jednoduše druhý element, což by bylo v souladu i se sémantickou strukturou internacionalismů, v nichž první složka modifikuje či specifikuje význam složky druhé. Zde však narážíme na to, že by pak byl tentýž element v počáteční pozici vždy morfémem derivačním (*grafólogo*) a v koncové zase lexikálním (*fotógrafo*), nehledě už na obtíže s interpretací vnitřní struktury trojčlenných formací jako *electrocardiograma*.

V řešení tohoto problému se lingvisté obhajující derivační charakter vázaných řeckých a latinských kořenů výrazně rozcházejí. Někteří autoři (Dumbráveanu, 2008: 153) považují všechny výrazy tvořené dvěma afixoidy za složená slova a derivační funkci přisuzují těmto elementům pouze tehdy, poji-li se s autonomním slovem (např. *biocosmética* ‚biokosmetika‘, *dialectometría* ‚dialektometrie‘). Standardní struktura odvozeného slova (Pref+Lex nebo Lex+Suf) tak není nijak zpochybněna a zároveň lze konfixům přisoudit statut prefixu nebo sufixu alespoň v některých užitích.

Rainer (1993: 68) přichází ještě s jinou možností: např. element *psico-* je podle něj v hybridním slově *psicoballet* ‚psychobalet‘ předponou (potud se jeho řešení neliší od předchozího), ale v konfixátu *psicología* ‚psychologie‘ představuje slovní základ, v důsledku čehož může být označen za sufix pro změnu morfém *-logía* (podle Rainera *-ología*).

Pro názorné shrnutí doložených alternativních interpretací slov utvořených kombinací dvou afixoidů nám může posloužit výraz *termómetro*, který lze analyzovat následujícími způsoby:

- 1) spojení dvou lexikálních bází *termo-* a *-metro* (dnes převládající názor španělských morfologů);
- 2) kombinace dvou knižních bází s interfixem *-o-*, tedy *term-ó-metro* (Almela Pérez, 1999);
- 3) slovní základ *term-* v kombinaci se sufixem *-ómetro* (Rainer, 1993)²³;
- 4) spojení dvou afixoidů lišících se jak od tradičních afixů, tak od slovních základů (např. Lang, 1992; Miranda, 1994).

* * *

23 Ve spojení s prefixem však Rainer (1993: 634) analyzuje *-(ó)metro* jako slovotvorný základ (např. *decímetro*, *hexámetro*, *nanómetro*, ...).

6. Kompozice, konfixace a status víceslovných pojmenování

Dosud zde bylo zmíněno, že ve prospěch afixální povahy řecko-latinských slovních kořenů hovoří především nesamostatnost naprosté většiny těchto morfémů, poziční specializace mnohých z nich a možnost tvoření hybridních slov v kombinaci s domácími výrazy. Jako protiargumenty lze uvést lexikální původ afixoidů a jejich schopnost fungovat ve spojení se standardním afixem nebo jiným afixoidem jako slootovorný základ. V úvahu je ale třeba vzít další relevantní aspekt, který obhájci derivační funkce konfixů zcela opomíjejí a její odpůrci naopak vyzdvihují, a tím je hledisko významové.

6.3.3 Sémantické kritérium

Sémantická struktura konfixátů (modifikátor + základní význam) se prakticky neliší od struktury slov odvozených pomocí běžných prefixů a sufixů (kromě apreciativních), takže ji nelze při úvahách o statutu afixoidů nijak zohlednit. Odlišnou záležitostí je význam samotných konfixů, poněvadž tak jako všechny slootovorné základy mají i prefixoidy a sufixoidy plný, tj. lexikální význam vyplývající z jejich původu v řeckých nebo latinských substantivech a adjektivech.

V kapitole o prefixaci jsme uvedli, že některé elementy adjektivního původu (*maxi-, mini-, macro-, micro-, mega-, iso-, hetero-, pseudo-, neo-, paleo-, ...*) mohou být pokládány za předpony díky svému abstraktnímu významu (rozměr, stejnost, podobnost nebo odlišnost, časová dimenze) a existenci příslušné kategorie prefixů, do níž je lze zařadit (kvalitativní předpony, prefixy vyjadřující velikost, množství, čas atd.). U jiných anteponovaných morfémů pocházejících rovněž z adjektiv již o obecném sémantickém obsahu nemůže být řeč (*hagio-, necro-*), a jsou proto klasifikovány jako slootovorné základy. U sufixace naopak toto hledisko nehraje téměř žádnou roli. Již Alba de Diego (1983: 20) správně poukázal na stejný a značně konkrétní význam sufixu *-itis* (*neuritis* ‚zánět nervu, neuritida‘) a sufixoidu *-algia* (*neuralgia* ‚bolestivé onemocnění nervu‘), srovnatelné jsou však z tohoto pohledu také *-sis* (*nefrosis* ‚onemocnění, zánět ledvin‘) a *-patia* (*nefropatia* ‚onemocnění ledvin‘). Připojit bychom mohli i dvojici *-oide* (*ovaloide* ‚oválného tvaru‘) a *-forme* (*campaniforme* ‚zvoncovitý, zvonovitého tvaru‘), která zároveň dokládá, že mezi přípony mohou výjimečně proniknout i elementy lexikálního původu, pokud se svou sémantickou funkcí přiblíží již zavedené skupině sufixů (v případě *-oide* apreciativních, např. *mongoloide, negroide* apod.). Celkově

se však afixy s původem v plnovýznamových slovech mezi standardními španělskými příponami téměř nevyskytují, což není pouhá shoda okolností, nýbrž důsledek vysoké priority a jiného nastavení etymologického kritéria pro prefixy a sufixy²⁴. Přestože ani významové kritérium k přesnému vymezení derivačních a lexikálních morfémů nepostačuje, zajímavým faktem zůstává, že aplikace tohoto hlediska je v případě prefixace a sufixace asymetrická a závisí na odlišných parametrech s ním spojeného kritéria etymologického.

6.3.4 Závěry

Polemika o statutu konfixů se alespoň ve španělské odborné literatuře již od počátku zaměřovala mnohem více na tranzitorní oblast mezi prefixací a kompozicí tvořenou prefixoidy nežli na hranici mezi sufixací a skládáním slov. Tento nepoměr souvisí jak s postupným přehodnocením postoje španělských lingvistů k prefixaci obecně²⁵, tak s přirozenou tendencí přisuzovat derivační funkci automaticky první složce konfixátu. Ze sémantického hlediska ovšem takové řešení není ideální. Např. ve slovech *nefropatía* ‚onemocnění ledvin‘ a *biólogo* ‚biolog‘ druhý element vyjadřuje základní a obecný význam (‚onemocnění‘, ‚vědec, odborník‘), kdežto specifický sémantický obsah (‚ledviny‘, ‚život, živá příroda‘) náleží prvnímu komponentu. Složení těchto mezinárodních výrazů se tedy nijak významně neliší od sémantické struktury slov odvozených standardními sufixy *-itis* a *-sis* (*nefritis* ‚záněť ledvin‘, *neurosis* ‚nervové onemocnění‘) nebo *-ero* a *-ista* (*fontanero* ‚instalatér‘, *electricista* ‚elektrikář‘), a odlišuje se naopak od většiny formací odvozených prefixy, u nichž je konkrétnější význam vyjádřen slootovorným základem. Tato okolnost také vysvětluje, proč Rainer (1993) ve výše zmíněném slově *termómetro*²⁶ označuje za afix nikoliv první, nýbrž druhý komponent.

Ponecháme-li stranou sémantickou strukturu konfixátů, významové hledisko není symetricky a důsledně zohledňováno ani při klasifikaci samotných neoklasických bází. Zatímco při rozhodování o začlenění některých elementů

24 To znamená, že za přípony se ve španělštině považují téměř výhradně elementy, které byly afixy již v latině nebo řečtině. U prefixace představuje hranici mezi derivačním morfémem a slootovornou bází nikoliv obecně lexikální, nýbrž nominální původ elementu.

25 Tedy od tradičního řazení prefixace do oblasti skládání slov až k současnému rezervovanému příklonu k derivační povaze tohoto slootovorného procesu.

26 Viz podkap. 6.3.2.

6. Kompozice, konfixace a status víceslovných pojmenování

adjektivního původu k prefixům hrála prokazatelně klíčovou roli jejich významová obecnost nebo konkrétnost, inventář španělských přípon až na výjimky žádné původem lexikální morfémy neobsahuje a toto kritérium je zde zcela okrajové.

Podobná asymetrie se bohužel týká i na první pohled zásadní kombinatorní restriktce – afix jakožto neplnovýznamový morfém nemůže být slovtvorným základem. To sice bez výjimky platí pro všechny přípony, avšak příklady slov odvozených od předpon *auto-* (*autismo*, *autista*) a *mono-* (*monismo*) ukazují, že buď tyto elementy prefixy nejsou, i když je dnes za ně většina lingvistů pokládá, nebo uvedenému kritériu není ve skutečnosti přisuzována taková důležitost.

Jako spolehlivější a v novějších publikacích systematicky uplatňované hledisko se jeví distribuční kritérium, podle něhož jsou z oblasti derivace vyloučeny všechny pozičně nevyhraněné slovtvorné morfémy (např. *-bio-*, *-geo-*, *-logo-*). Praktické využití tohoto hlediska je však omezené, neboť mnohé afixoidy takovou flexibilitu postrádají a chovají se jako standardní předpony a přípony.

S ohledem na výše uvedené problémy by bylo nejjednodušší vyčlenit konfixaci z oblasti španělské slovtvorby a považovat ji za specifický (neoklasický či mezinárodní) slovtvorný postup s vlastními pravidly a zákonitostmi. Toto řešení však naráží na dvě nezanedbatelné překážky.

- 1) Některé elementy již byly za afixy uznány (*equi-*, *hetero-*, *homo-*, *iso-*, *macro-*, *maxi-*, *micro-*, *mini-*, *neo-*, *paleo-*, *-oide*) a dalším původem adjektivním morfémům užívaným výhradně v antepozici byla cesta k zařazení do inventáře španělských předpon alespoň teoreticky otevřena ustanovením skupiny adjektivních prefixů²⁷.
- 2) Mnohé neoklasické komponenty lze kombinovat nejen s jinými řeckými a latinskými bázemi, nýbrž i s domácími slovy či slovními základy (např. *geoestratégico* ‚geostrategický‘, *rumorología* ‚šíření fám‘). To znamená, že afixoidy jsou produktivní i přímo ve španělštině, a nelze je tedy jednoduše vykázat do oblasti mezinárodní kompozice, konfixace či rekompozice s tím, že se jejich užití řídí jinými pravidly, než jaká platí pro odvozování a skládání slov ve španělštině.

* * *

Předchozí rozbor tří kritérií, jež jsou v souvislosti se statutem afixoidů nejčastěji zmiňována jako klíčová, nás sice k žádnému jednoznačnému závěru

²⁷ Začlenění adjektivních elementů mezi prefixy ovšem nezávisí jen na jejich kategoriálním původu, ale i na významovém obsahu: srovnajme např. *hagio-* (slovní základ) s *neo-* a *paleo-* (dnes již prefixy).

nepřivedl, nicméně na základě dalších poznatků získaných porovnáním inventářů španělských prefixů a sufixů jej můžeme doplnit ještě o další hledisko, k němuž se žádný současný španělský ani zahraniční lingvista nehlásí²⁸, ale které je ve skutečnosti vůbec nejdůležitější: jedná se o tradiční kritérium etymologicko-kategoriální. Není jen náhodou, že za španělské předpony dnes nejsou považovány afixoidy pocházející z řeckých a latinských substantiv a za přípony (s výjimkou *-oide*) dokonce konfixy žádné. A jelikož k této reálné hranici mezi derivací a kompozicí nelze dospět za pomoci ani jednoho z výše zmíněných „oficiálních“ kritérií, nejpravděpodobnější vysvětlení se skrývá v silné setrvačnosti zdánlivě opuštěné lingvistické tradice, v níž prefixace stojí mnohem blíže ke kompozici než sufixace a etymologie má stále poslední slovo (srov. schéma níže). Jistou relevanci vykazuje z dalších uvedených kritérií jen hledisko sémantické, neboť poziční flexibilita se týká výhradně elementů nominálního původu, které neprojdou už základním etymologickým filtrem, a kombinatorní kritérium je neprůkazné (viz podkap. 6.3.2).

Kritéria pro přiznání statutu derivačních afixů řecko-latinským slovním základům (afixoidům)		
Prefixace	Kompozice	Sufixace
1. existence vhodné sém. kategorie 2. adjektivní původ 3. významová obecnost	1. lexikální původ (kromě adjektiv a číslovek) 2. konkrétní význam (kromě číslovek)	1. jiný než lexikální původ 2. významový posun a existence vhodné sém. kategorie (pouze <i>-oide</i>)

Schéma 9

Problém postavení afixoidů v rámci slovtvorných morfémů ale podle našeho názoru není zapříčiněn pouze nesystematickým či arbitrárním uplatňováním jednotlivých delimitačních kritérií a módními trendy ve španělské morfologii, i když vliv těchto faktorů je evidentní. Je totiž pravděpodobné, že afixoidy skutečně mají duální charakter – chovají se jako afixy a slovtvorné základy v závislosti na tom, zda se pojí s vázaným knižním elementem, nebo se samostatným slovem.

28 Možná proto, že jde o jednoznačně diachronní hledisko, které by v moderním pojetí morfologie nemělo hrát tak zásadní roli.

6.4 Problém delimitace víceslovných pojmenování, frazeologismů a volných syntagmat

Společně se zrelativizováním podmínky grafické fúze prvků složenin, k němuž došlo v posledních desetiletích²⁹ a na němž měla největší podíl ve své době revoluční práce Bustose Gisberta (1986), vyvstala potřeba přesnějšího vymezení nominálních syntagmatických kompozit vůči frazeologismům a volným syntaktickým spojením. Nikoliv bezdůvodně napsal Esteban Tomás Montoro del Arco (2008: 130) o Bustosi Gisbertovi, že právě jemu se podařilo začleněním víceslovných pojmenování do oblasti kompozice nerozlučně propojit morfolonii se syntaxí, což se později stalo zdrojem mnoha klasifikačních obtíží.

Na úskalí delimitace nominálních složenin a frazémů narazil i Bustos Gisbert (1986: 62–64) a musel se s ním nějakým způsobem vyrovnat. Základní problém spatřuje uvedený lingvista již v anglickém původu pojmu *idiom*. V angličtině je jen menšina kompozit exocentrických, a vykázaní všech těchto formací do oblasti frazeologie nemá tak závažné důsledky jako ve španělštině, v níž převažují právě složeniny exocentrické. Podstatnými rysy odlišujícími složená slova od frazémů nejsou podle Bustose Gisberta pravidelnost tvoření (existence paradigmat či schémat) a sémantická motivace kompozit, jak tvrdil např. Alberto Zuluaga (1975: 230–231; *apud* Bustos Gisbert, 1986: 63), nýbrž původ frazeologických jednotek v pořekadlech či rčeních, popř. v přirovnání konkrétního jevu nebo situace k určitému archetypu.

Gloria Corpas Pastor (1996: 93) správně rozpoznala, že žádné z dosud navržených kritérií neumožňuje s dostatečnou přesností rozlišit nominální syntagmatická kompozita a frazémy, a proto „z praktických důvodů“ dala přednost hledisku čistě formálnímu: za složeniny uznává pouze graficky a přízvukově homogenní lexikální jednotky³⁰. Později se k tomuto řešení přiklonili další španělští lingvisté, mezi jinými Alonso Ramos (2009) a částečně i autoři *NGLE* (2009).

Originální přístup zvolil José Luis Mendivil Giró (2009), který syntagmatické složeniny i frazeologismy zahrnul společně mezi tzv. *palabras con estructura externa* (slova s externí strukturou), čímž se problému jejich vymezení do značné míry vyhnul. Pokud se nechceme spokojit s míněním frazeoložky Leonor Ruiz

29 Nápadného odklonu od tradičního pojetí kompozit jako jednoslovných spojení si v kontextu francouzské lingvistiky všimá i Jan Radimský (2006: 17). Stejný posun můžeme pozorovat ve španělštině, jak vyplynulo z našeho úvodního přehledu klasifikací složenin (viz podkap. 6.2).

30 V důsledku toho náležejí veškerá syntagmatická kompozita do oblasti frazeologie.

Gurillo (2001: 36), že idiomatické vazby tvoří „fluktuální pásmo mezi volnými syntagmaty a jinými, rovněž ustálenými syntagmaty, jako jsou syntagmatická kompozita a kolokace“³¹, nezbude nám než blíže prozkoumat definiční charakteristiky syntagmatických složenin a jednotlivých typů nominálních frazémů, abychom se pak mohli pokusit identifikovat skutečně relevantní kritéria pro jejich vzájemné vymezení. Za tímto účelem nejprve musíme alespoň stručně představit španělskou koncepci frazeologie, což učiníme v následující podkapitole.

6.4.1 Klasifikace a definice frazeologismů

Asi nejvýstižněji popsal podstatu frazeologických jednotek a jejich rozdíl oproti volným syntagmatům Alberto Zuluaga (1980: 23): volné spojení slov vzniká až během mluvního aktu, a není tudíž pro uživatele jazyka předvídatelné, kdežto ustálená vazba je předem danou jazykovou jednotkou, která je v řeči pouze reprodukována. V terminologii Ferdinanda de Saussure (1916), na nějž se zmíněný autor ve své práci často odvolává, tedy frazeologismy nejsou jednotkami promluvy, nýbrž jazyka jako systému (Zuluaga, 1980: 37). Zde je vhodné poznamenat, že tato charakteristika stejně dobře vystihuje i víceslovná pojmenování (to ale bohužel platí i pro mnohé další rysy ustálených vazeb).

Ve španělské lingvistice započal tradici studia frazeologických jednotek Julio Casares (1950), jehož typologie je postavena na rozlišení tzv. *locuciones* (nevětné frazémy) a *fórmulas pluriverbales* (tj. větné frazeologické konstrukce, jako jsou rčení a pořekadla). Corpas Pastor (1996: 52), jejíž klasifikaci frazeologismů dnes již můžeme považovat za klasickou, k těmto dvěma typům (v její terminologii *locuciones* a *enunciados fraseológicos*) připojila ještě kolokace (*colocaciones*).

Poněvadž problém delimitace syntagmatických kompozit a frazeologismů se v praxi dotýká výhradně nominálních vazeb, můžeme se v následujících podkapitolách zaměřit jen na kolokace a idiomy, tj. *locuciones*³².

31 „En consecuencia, el espacio de las locuciones [...] conformará una zona fluctuante entre los sintagmas libres y otros sintagmas, también estables, como los compuestos sintagmáticos y las colocaciones.“

32 V češtině i ve španělštině se výraz *lokuce* (z lat. *locutio*) používá s jiným významem i v pragmatice (vedle *ilokuce* a *perlokuce*). Zde budeme pro tento typ frazému používat běžnější termíny *idiom* nebo *idiomatická vazba*.

6. Kompozice, konfixace a status víceslovných pojmenování

6.4.1.1 Kolokace

První zmínky o kolokacích se ve španělské frazeologické literatuře objevují poměrně pozdě, neboť Casares (1950) ani Zuluaga (1980) ještě tento termín ve svých pracích nepoužívají. Podle Corpas Pastor (1996: 53), autorky referenčního pojednání o španělské frazeologii, se jedná o „zcela volná syntagmata utvořená podle [gramatických] pravidel, jež však zároveň vykazují jistý stupeň kombinatorních omezení daných územ (určitou interní fixací)³³. Angličan John Rupert Firth (1957), který tento pojem zavedl, chápal kolokaci dosti široce jako jakýkoliv ustálený spoluvýskyt slov. Pozdější práce přikládají mnohem větší důležitost sémantickým restrikcím, jež jsou pro tento typ spojení charakteristické. Jak vysvětluje Corpas Pastor (1996: 66), autonomní kolokát neboli kolokační báze (tzv. *colocado*) provádí selekci podřízeného komponentu (*colocativo*), z jehož sémantického obsahu vybírá specifický nebo přenesený významový rys, např. *dinero negro* ‚černé, nelegální peníze‘, *banco de peces* ‚hejno ryb‘³⁴. Z uvedených příkladů vidíme, že kolokační bázi může být první i druhý komponent vazby bez ohledu na syntaktický vztah podřízenosti.

Relevanci kritéria častého společného výskytu zcela zpochybňuje Anna Sánchez Rufat (2010: 294), která uvádí i příklady kolokací tvořených jen velmi málo užívanými slovními spojeními (*vericuelo/recoveco inextricable* ‚neproniknutelné zákoutí‘) a za rozhodující faktor považuje povahu kombinatorního omezení, jež může být systematické, nebo nesystematické³⁵.

Zřejmě nejpodrobněji se otázkou vymezení jednotlivých typů frazémů a jejich odlišení od volných syntagmat zabývala Margarita Alonso Ramos (1994–1995 a 2009). Ve svém starším článku (1994–1995) se věnuje hlavně frazeologické koncepci Igora Meščuka (Meščuk 1995a, 1995b), podle níž tvoří kolokace spojovací článek mezi volnými kombinacemi lexémů, jejichž význam je pouhou sumou významů jednotlivých složek ($A + B = AB$), a frazeologickými jednotkami se zcela netransparentním významem ($A + B = C$). Kolokace tak lze považovat za semifrazémy, u nichž dochází k sémantickému posunu jen u jednoho z lexémů, zatímco kolokační báze si vždy uchovává svůj základní význam (viz Alonso Ramos, 1994–1995: 25–26).

33 „[...] colocaciones, es decir, unidades fraseológicas que, desde el punto de vista del sistema de la lengua, son sintagmas completamente libres, generados a partir de reglas, pero que, al mismo tiempo, presentan cierto grado de restricción combinatoria determinada por el uso (cierta fijación interna).“

34 Základním významem slova *banco* je ‚lavice‘, nejčastěji se objevuje ve významu ‚banka‘.

35 Nesystematické restriktce jsou typické právě pro frazeologismy.

Obzvláště přínosný pro naše téma je především druhý zmíněný článek Alonso Ramos (2009), v němž autorka stanovuje různé stupně frazeologizace syntagmat³⁶ na základě dvou parametrů, z nichž jeden (neomezenost selekce) tvoří osu paradigmatickou a druhý (sémantická kompozicionalita) osu syntagmatickou. Jak vyplývá z následující tabulky (viz Alonso Ramos, 2009: 255), základními druhy syntaktických struktur jsou: 1) volná syntagmata; a 2) ustálená slovní spojení (frazémy), rozdělená dále na kolokace a idiomatické vazby (*locuciones*).

Syntaktická vazba	Nereálný případ	Volná	Ustálená = frazém	
			Typ 1 (kolokace)	Typ 2 (idiom)
Neomezená selekce	+	+	-	-
Kompozicionalita	-	+	+	-

Schéma 10

Povšimněme si, že podle této lingvistiky je základní a dostačující podmínkou k tomu, aby nějaké syntagma tvořilo frazém, určité kombinatorní (paradigmatické) omezení spočívající v direkcionální selekci jednoho z prvků ustálené konstrukce. U kolokací může, ale také nemusí³⁷ dojít k sémantickému posunu kolokativu (tj. selektovaného členu kolokace), avšak jejich báze si vždy uchovává svůj základní význam (*negocio redondo* ‚výnosný obchod‘, *diente de ajo* ‚stroužek česneku‘, *diente de leche* ‚mléčný zub‘³⁸).

Z výše uvedené tabulky dále můžeme vyčíst, že idiomy sice sdílejí s kolokacemi kombinatorní restriktce, nemají však na rozdíl od nich nikdy zcela kompozicionální význam. Volná syntaktická spojení se v kontrastu k oběma typům frazeologismů vyznačují jak neomezenou selekcí, tak plnou kompozicionalitou.

36 Podrobněji o dalších typech frazeologismů dle Alonso Ramos viz následující podkapitola.

37 Zde máme na mysli vazby jako *error garrafal* ‚obrovská chyba‘ nebo *pan ácimo/ázimo* ‚nekašený chléb‘. Srovnáme-li tato spojení s jinými příklady kolokací, můžeme si povšimnout výrazného rozdílu: jak adjektivum *garrafal*, tak i *ácimo/ázimo* se poji prakticky výlučně se substantivy *error* a *pan*, u *ácimo/ázimo* je tato kombinatorní restriktce dokonce absolutní. V obou případech se jedná o závislost jednostrannou, neboť slova *error* i *pan* se přirozeně mohou kombinovat s mnoha jinými přídavnými jmény. Tak silná restriktce se u kolokací s jen částečně kompozicionálním významem nevyskytuje, jak lze vidět v následujících příkladech: *éxito/triunfo/fracaso clamoroso* ‚obrovský úspěch/triumf/krach‘, *cifra/deuda astronómica* ‚astronomické číslo/dluh‘ apod.

38 Podtržené slovo v uvedených příkladech tvoří kolokační bázi.

6. Kompozice, konfixace a status víceslovných pojmenování

Odlišnost kolokací a idiomů se ale odráží i ve způsobu jejich lexikografického zachycení: zatímco plně idiomatické vazby (*locuciones*) mají ve španělských slovnících zpravidla vlastní heslo, kolokace by měly být dohledatelné pod heslem slova tvořícího kolokační bázi (Alonso Ramos, 2009: 258). Jak připouští *NGLE* (2009: 855), ani *DRAE* není v zachycení a klasifikaci jednotlivých typů ustálených vazeb zcela důsledný.

V *NGLE* není kolokacím věnován žádný samostatný paragraf, přesto však jsou alespoň okrajově definovány jako „omezené kombinace substantiv a adjektiv“³⁹ (např. *enemigo acérrimo* ‚zapřísáhlý nepřítel‘, *esfuerzo ímprobo* ‚nezměrné úsilí‘, *error garrafal* ‚obrovská chyba‘) v podkapitole o nominálních idiomatických vazbách (*locuciones nominales*), s nimiž by kolokace neměly být směřovány. Tato velmi stručná charakteristika na první pohled neobsahuje nové informace, avšak pozornějšího čtenáře v ní jistě upoutá neodůvodněné zúžení pojmu kolokace na kombinace N + A. Většina autorů prací o španělské frazeologii (např. Corpas Pastor, 1996; Koike, 2001; García-Page, 2008; Alonso Ramos, 2009) totiž za kolokace pokládá rovněž nominální konstrukce s předložkovou vazbou (N + Praep + N) a apoziční spojení dvou podstatných jmen (N + N), pokud vyhovují dalším definičním znakům stanoveným pro tento typ frazeologismů⁴⁰.

6.4.1.2 Idiomy (*locuciones*)

Podívejme se nyní na druhý typ frazémů, jehož vymezení vůči nominálním syntagmatickým složeninám i kolokacím činí španělským lingvistům obzvláštní potíže. Jedná se o tzv. *locuciones*, tedy frazeologismy s plně idiomatickým významem. Dnes již klasickou definicí těchto pluriverbálních jednotek, kterou citují nebo z níž ve svém popisu vycházejí Zuluaga (1980: 141), Corpas Pastor (1996: 88) i další (*Esbozo*, 1973; *NGLE*, 2009), můžeme nalézt u Casarese (1950: 170), podle něhož je idiom „ustálená kombinace dvou nebo více slov, jež funguje jako jeden větný prvek“⁴¹ a která má jednotný, předem známý a nekompozicionální význam.

39 „Tampoco se consideran locuciones nominales las combinaciones restringidas de sustantivos y adjetivos que suelen denominarse COLOCACIONES O SOLIDARIDADES LÉXICAS...“ (*NGLE*, 2009: 855)

40 Přehledný a detailní výklad problematiky kolokací a jejich vymezení viz Bartoš (2004).

41 „[...] combinación estable de dos o más términos, que funciona como elemento oracional y cuyo sentido unitario consabido no se justifica, sin más, como una suma del significado normal de los componentes.“

Jistě není bez zajímavosti, že už Zuluaga (1980: 143–144), další ze zakladatelů španělské frazeologie, kritizoval některé Casaresovy příklady (*falda pantalón* ‚kalhotová sukně‘, *ciudad jardín* ‚zahradní město‘, *papel moneda* ‚papírové peníze‘, ...) a místo za frazémy je označil za složeniny. Složeninami jsou podle něj z důvodu vnitřní koheze a pojmenovovací funkce i odborné termíny jako *caballo de carga* ‚soumar (kůň)‘, *perro de presa* ‚lovecký pes‘ nebo *barco de vapor* ‚parník‘. V jedné ze svých novějších prací (1992: 130) nicméně Zuluaga tvrdí, že idiomatická kompozita lze považovat za *locuciones* i navzdory pojmenovovací funkci, čímž si protiřečí. Podobně jako později Ruiz Gurillo (2001) a Alonso Ramos (2009) si také tento lingvista všímá rozdílných stupňů idiomatickosti frazeologismů a rozlišuje: 1) vazby pouze ustálené, ale nikoliv idiomatické – *obra pía* ‚charitativní činnost‘, *el pro y el contra* ‚pro a proti‘, *uso y abuso* ‚užívání a zneužívání‘; 2) poloidiomatické konstrukce – *la oveja negra de la familia* ‚černá ovce rodiny‘, *callejón sin salida* ‚bevyčodná situace‘; a 3) plně (homogenně) idiomatické vazby – *cabeza de turco* ‚obětní beránek‘, *lugar común* ‚klišé‘, *la flor y nata* ‚smetánka, honorace‘ (viz Zuluaga, 1980: 154).

Práce *Corpas Pastor* (1996) obsahuje kompletní přehled klasifikací frazeologismů od padesátých až do devadesátých let minulého století, samotná autorka však ve své vlastní typologii vychází z čistě kategoriálního hlediska (*locuciones nominales, adjetivas, adverbiales, verbales, preposicionales, conjuntivas*) a nominální idiomy dále do žádných podskupin nedělí. Za připomenutí určitě stojí její již kritizované rozhodnutí „z praktických důvodů a s ohledem na absenci adekvátních kritérií“⁴² (*Corpas Pastor*, 1996: 93) zahrnout mezi *locuciones* veškeré syntagmatické složeniny, což přispělo k terminologickému a klasifikačnímu chaosu v pozdějších pojednáních o španělské frazeologii.

Leonor Ruiz Gurillo (2001: 40), ovlivněná podobně jako Serrano-Dolader pražskou školou⁴³, označila za prototyp nominálního frazému plně ustálené a idiomatické vazby s přítomností tzv. diakritických slov⁴⁴ nebo určitých strukturálních anomálií (*locuciones totalmente fijas e idiomáticas con palabras diacríticas*

42 „Por razones prácticas, y ante la falta de criterios adecuados que permitan deslindar claramente los compuestos sintagmáticos (sin unión ortográfica) de las locuciones, hemos decidido considerar *compuestos* a todas aquellas unidades léxicas formadas por la unión gráfica (y acentual) de dos o más bases; y *locuciones*, a aquellas unidades que, presentando un grado semejante de cohesión interna, no muestran unión ortográfica.“

43 Viz např. Ruiz Gurillo (1997: 45–46).

44 Podle Zuluagy (1980: 19) jsou diakritická slova marginální elementy frazeologismů, jež „postrádají lexikální, kategoriální i relační význam“ („carecen de significado léxico, categorial y relacional“), např. určitý člen nebo přivlastňovací zájmeno.

6. Kompozice, konfixace a status víceslovných pojmenování

y/o *anomalías estructurales*), např. *agua de borrajas*⁴⁵ ‚nicotnost, bezvýznamná záležitost‘. Kromě nich ale podle míry formální ustálenosti a idiomatickosti rozlišuje další čtyři druhy ustálených vazeb, odstupňované směrem od centra k periferii: 1) frazeologismy s různou mírou idiomatickosti (*locuciones idiomáticas en diversos grados*) – *caballo de batalla* ‚předmět sporu‘; 2) smíšené ustálené vazby (*locuciones mixtas*)⁴⁶ – *dinero negro* ‚černé peníze‘; 3) kolokace – *momento crucial* ‚rozhodující okamžik‘; a 4) syntagmatická kompozita – *reloj despertador* ‚budík‘, *agua de colonia* ‚kolínská voda‘. Hraničními frazémy jsou podle ní kolokace, zatímco syntagmatická kompozita oblast frazeologie přesahují.

Mario García-Page (2008) zvolil podobně jako Corpas Pastor i Ruiz Gurillo za základní kritérium klasifikace idiomů kategoriální hledisko, avšak *locuciones nominales* ještě dále rozdělil podle jejich vnitřní stavby na 4 typy: 1) N + A (např. *chivo expiatorio* ‚obětní beránek‘, *patata caliente* ‚horký brambor‘, *círculo vicioso* ‚začarovaný kruh‘ atd.); 2) N + Praep + N (*caballo de Troya* ‚trojský kůň‘, *talón de Aquiles* ‚Achillova pata‘, *carne de cañón* ‚kanonenfut, potrava pro děla‘ apod.); 3) Det + N + de + N (*el huevo de Colón* ‚Kolumbovo vejce‘, *la caja de Pandora* ‚Pandořina skříňka‘)⁴⁷; 4) N + y + N (*santo y seña* ‚tajné heslo‘, *usos y costumbres* ‚zvykové právo, obyčej‘).

Margarita Alonso Ramos (2009: 255–258) upřednostnila čistě významové hledisko, což jí oproti Zuluagovi a Ruiz Gurillo umožnilo dosáhnout jemnějšího odstínění různých typů idiomatických vazeb v závislosti na stupni sémantické kompozicionality: 1) v případě tzv. *cuasi-locuciones* obsahuje frazeologická jednotka kromě významů A a B ještě implicitní význam C vztahující se k řídicímu členu (*pasta de dientes* ‚zubní pasta‘, *cuarto de baño* ‚koupelna‘, *ciudad jardín* ‚zahradní město‘); 2) u *semi-locuciones* je zachován z významů obou komponentů pouze jeden (A nebo B), jenž však netvoří sémantické jádro ustálené vazby (*puente aéreo* ‚letecký most‘, *lobo de mar* ‚mořský vlk‘); 3) tzv. *locuciones completas* (plně idiomatické konstrukce) se vyznačují naprostým zánikem transparentnosti, neboť jejich významový obsah neodpovídá žádnému z užitých komponentů (např. *brazo (de) gitano* ‚sladká roláda‘, dosl. ‚cikánova paže‘, *ojo de buey* ‚kulaté lodní okno‘, dosl. ‚volské oko‘).

José Luis Mendivil Giró (2009: 84) pokládá *locuciones* za prototypická slova s externí strukturou (*palabras con estructura externa*), mezi něž ovšem řadí

45 V tomto frazému představuje anomálii koncovka plurálu druhého substantiva.

46 Zde Ruiz Gurillo přebírá v nezměněné podobě Zuluagův (1980: 152) alternativní termín pro polo-idiomatické vazby, u nichž dochází k významovému posunu pouze jednoho z komponentů.

47 Hranice mezi tímto a předchozím typem idiomů je ovšem dosti diskutabilní.

i kolokace a syntagmatická kompozita. O jejich přesné vymezení se (s odkazem na kontinuum, které podle něj všechny tyto jednotky tvoří) ani nepokouší, a dokonce se domnívá, že „rozhodnutí, zda se jedná o *locuciones nominales*, či nikoliv, je do jisté míry arbitrární“⁴⁸. Uvádí rovněž zajímavý důvod, proč se všechny slovesné vazby studují v rámci frazeologie, a většina nominálních konstrukcí naopak v rámci slovo tvorby, ačkoliv se od sebe jinak v podstatě neliší: je jím pojmenovací funkce nominálních syntagmat, která automaticky vede ke ztrátě plné kompozicionality, ale zároveň tuto charakteristiku odsunuje do pozadí, poněvadž u víceslovných pojmenování již není stupeň idiomatickosti podstatný (viz Mendivil Giró, 2009: 101). To je velmi dobrý postřeh, který bohužel naznačuje, že při tak asymetrickém pojetí frazeologismů a syntagmatických kompozit je naše pátrání po exaktním kritériu prakticky předem odsouzeno k neúspěchu.

Úplně nakonec zmiňme *NGLE* (2009), jejíž definice idiomatických vazeb (*Ibid.*: 53) se nijak neodchyluje od tradice sahající až ke Casaresovi (1950) a v níž jsou *locuciones* rozděleny do sedmi kategorií odpovídajících jednotlivým slovním druhům (*locuciones nominales, adjetivas, preposicionales, adverbiales, conjuntivas, interjectivas, verbales*). Klasifikace nominálních idiomů (*NGLE*, 2009: 853) je založena stejně jako u Garcíi-Pageho (2008) na struktuře syntagmatu a zahrnuje 5 typů konstrukcí: 1) N+A; 2) A+N; 3) N+Praep+N; 4) Det+N+de+N (kde poslední substantivum může být vlastní jméno); 5) tzv. *fórmulas coordinadas*, např. *alfa y omega, santo y seña* ‚tajné heslo‘. Na tomto místě se musíme vrátit ke kontroverznímu rozhodnutí RAE přiřčení k frazémům víceslovná pojmenování, jejichž vnitřní struktura se neodchyluje od běžných syntaktických vazeb, tj. N+A, A+N a N+Praep+N. V závěru podkapitoly 12.9 *Componentes del grupo nominal. Locuciones nominales frente a grupos nominales* se totiž uvádí, že „hranice mezi nominálními frazeologismy a složeninami je obtížně zachytitelná“⁴⁹ a že hlavní kritérium pro jejich rozlišení ve skutečnosti spočívá v alespoň částečné významové nekompozicionalitě frazeologických jednotek, přičemž je ale tato vlastnost graduální (viz *NGLE*, 2009: 855). Pak si můžeme klást otázku, kam zařadit výrazy jako *oso blanco* ‚lední medvěd‘ nebo *máquina de escribir* ‚psací stroj‘, v nichž žádný z komponentů není užít v přeneseném smyslu a jejichž význam je zcela transparentní. V nové akademické gramatice bychom bohužel jednoznačnou odpověď hledali mar-

48 „En fin, podría decirse que la decisión de si se trata de locuciones nominales o no es hasta cierto punto arbitraria...“ (Mendivil Giró, 2009: 106)

49 „Los límites entre las locuciones nominales y los compuestos son escurridizos.“ (*NGLE*, 2009: 854)

6. Kompozice, konfixace a status víceslovných pojmenování

ně, a tak se nyní raději na jednotlivá kritéria pro vymezení oblastí frazeologie a slovotvorby podíváme sami a podrobněji.

6.4.2 Srovnání charakteristik nominálních syntagmatických kompozit a frazeologismů

Bustos Gisbert (1986: 60) definoval složené slovo v první řadě jako „plurilexematickou jednotku lexikální povahy“⁵⁰, ovšem za „lexikální jednotky“ označuje Corpas Pastor (1996: 20) také frazeologismy. Tentýž výraz volí pro všechna slovní spojení s nekompozicionálním významem (ať už jde v tradičním slova smyslu o syntagmatická kompozita nebo idiomatické vazby) i Alonso Ramos (2009: 245), takže je zřejmé, že tato základní charakteristika nám příliš nepomůže.

Ani z hlediska prozodické autonomie komponentů se syntagmatická kompozita a frazeologismy nijak neliší, neboť na rozdíl od pravých složenin – ty představují podle Vala Álvara (1999: 4761) „fonologický amalgám“ a mají vždy pouze jeden hlavní přízvuk, jehož nositelem je druhý konstituent – si všechny lexikální elementy víceslovných pojmenování i frazeologismů uchovávají svůj původní přízvuk, stejně jako ve volných syntaktických spojeních. O dvou hlavních přízvucích víceslovných pojmenování hovoří rovněž *NGLE* (2011: 394), která jisté kolísání připouští pouze u adjektivních koordinačních složenin jako *épico-lírico* ‚epicko-lyrický‘. Na nespolehlivost tohoto kritéria pro jakékoli vymezení kompozit nicméně upozorňuje více renomovaných lingvistů (např. Bustos Gisbert, 1986; Rainer, 1993; Corpas Pastor, 1996).

Vzhledem k velmi podobné základní definici nominálních syntagmatických kompozit a frazémů se pochopitelně nedají očekávat významné rozdíly ani při aplikaci nejčastěji navrhovaných testů morfosyntaktické a sémantické koheze. Jak ale ještě uvidíme, v míře ustálenosti se od sebe liší jednotlivé typy syntagmatických složenin i frazémů, což nám může pomoci identifikovat skutečně pomezí struktury a zároveň prověřit exaktnost graduální klasifikace Ruiz Gurillo (2001: 40), založené právě na stupni formální a sémantické koheze ustálených nominálních vazeb.

50 „Unidad plurilexemática de naturaleza léxica...“

6.4.2.1 Morfosyntaktická koheze

Nezbytnou podmínkou lexikalizace slovních spojení (kompozit i frazeologismů) je tzv. interní fixace, jež proměňuje volnou kombinaci slov ve funkčně autonomní jednotku. Mezi morfosyntaktické projevy fixace náležejí podle lingvistů zabývajících se studiem víceslovných pojmenování a frazeologismů (Bustos Gisbert, 1986: 62; Almela Pérez, 1999: 137–138; Zuluaga, 1980: 97–98, Corpas Pastor, 1996: 23–24, Alonso Ramos, 2009: 250–253) především tyto charakteristiky: 1) pevné pořadí komponentů ustálených slovních spojení; 2) fixace gramatických kategorií v rámci lexikalizovaných syntaktických struktur; 3) nepřipustnost parciální modifikace členů ustálené konstrukce; 4) uzavřený inventář komponentů, tj. nemožnost elize kteréhokoli z členů pluriverbální jednotky nebo jeho nahrazení elementem jiným, byť synonymním; 5) transformační fixace.

6.4.2.1.1 Fixní pořadí komponentů

Tato vlastnost je charakteristická jak pro syntagmatická kompozita, tak pro frazeologické jednotky a lze ji považovat za důsledek častého užívání dané kombinace slov. Z nominálních syntagmat přirozeně ani nemá cenu uvažovat o změně pořadí elementů u konstrukcí typu N+Praep+N (*caballo de batalla* ‚předmět sporu‘, *talón de Aquiles* ‚Achillova pata‘, *perro de presa* ‚lovecký pes‘), ať už se jedná o *locuciones* či „nepravá“ kompozita, a totéž platí pro binominální syntagmatické složeniny jako *problema clave* ‚klíčový problém‘, *esposo modelo* ‚vzorový manžel‘, v nichž druhé substantivum zastává atributivní funkci, tj. modifikuje či specifikuje význam substantiva prvního. Neměnným pořadím slov se vyznačují i syntagmatická kompozita se strukturou N+A (*águila real* ‚orel skalní‘, *oso blanco* ‚lední medvěd‘ apod.), zatímco u kolokací téhož typu, jako např. *negocio redondo* ‚výnosný obchod‘, *cifra astronómica* ‚astronomické číslo‘, *silencio sepulcral* ‚hrobové ticho, mlčení‘, se lze setkat i s antepozicí přídavného jména (*el redondo negocio*, *la astronómica cifra*, *el sepulcral silencio*), jež zjevně slouží ke zdůraznění příslušné vlastnosti⁵¹. Pořadí elementů je naproti tomu fixní např. v kolokaci *dinero negro* ‚černé peníze‘, a to i přes stejný stupeň idiomatičnosti. Tato otázka by si jistě zasloužila bližší prozkoumání ve formě korpusové studie, ale s ohledem na naše hlavní téma se zde můžeme spokojit s obecným konstatováním, že uvedený test k přesnějším vymezení

51 Tato změna je zpravidla doprovázena bližším určením v podobě předložkové vazby (např. *el redondo negocio del fútbol* ‚výnosný fotbalový byznys‘).

6. Kompozice, konfixace a status víceslovných pojmenování

syntagmatických kompozit a frazeologismů nijak nepřispívá, neboť fixní pořádek komponentů je společným jmenovatelem přinejmenším všech plně idiomatických frazémů a víceslovných pojmenování jako takových. Zmíněné kolísání u kolokací každopádně potvrzuje názor Buenafuentes de la Mata (2010: 63), že právě tento typ ustálených vazeb se vyznačuje minimální sémantickou a syntaktickou fixací a nachází se nejbližše volným syntaktickým spojením. Teprve pak následují syntagmatická kompozita a největší stupeň vnitřní koheze vykazují *locuciones nominales*, tj. plně idiomatické nominální vazby. Vrátili se ke schématu Ruiz Gurillo (2001: 40), zjistíme, že pořadí syntagmatických kompozit a kolokací je u této autorky opačné. Je zřejmé, že hlavním důvodem pro takové řazení byla potřeba stanovit pomyslnou hranici oblasti frazeologie, ale s ohledem na kritéria postulovaná pro tuto graduální klasifikaci (formální a sémantická koheze) nelze než dát za pravdu Buenafuentes de la Mata.

6.4.2.1.2 Interní fixace gramatických kategorií

V rámci tohoto projevu ustálenosti sice platí, že u pravých nominálních kompozit se flexe v čísle omezuje na koncový komponent složeného výrazu (např. *aguardientes* ‚pálenky‘, *bocacalles* ‚ústí ulice‘), což je pokládáno za projev silné morfosyntaktické koheze, avšak v případě lexikalizovaných nominálních syntagmat (kompozit i frazeologismů) se tvoření plurálu řídí stejnými pravidly shody, jaká platí pro volné syntaktické vazby⁵². To se týká zejména struktur typu N+A bez ohledu na stupeň idiomatickosti výsledné jednotky (*osos blancos* ‚lední medvědi‘, *comidas opíparas* ‚opulentní jídla, hostiny‘, *negocios redondos* ‚výnosné obchody‘, *chivos expiatorios* ‚obětní beránci‘), poněvadž vazby s předložkou (N+Praep+N) shodu obou podstatných jmen v rodě a čísle nevyžadují (*conejillo de Indias* ‚pokusný králík‘, *patas de gallo* ‚vrásky kolem očí‘), a je tedy zbytečné se tímto typem lexikálních jednotek dále zabývat. Nejzajímavější jsou z tohoto pohledu konstrukce N+N, u nichž se lze setkat s řadou nepravidelností.

Nejpodrobněji tvoření plurálu u jednotlivých typů binominálních kompozit popisuje Rainer (1993: 255–260), z jehož pozorování zde proto budeme vycházet⁵³. Shoda v čísle (a také v rodě) je pravidelná u koordinačních složenin označujících osoby (‚X, který je zároveň A i B‘), např. *compositores directores* ‚skladatelé-dirigenti‘, ale u syntagmatických kompozit označujících budovy či zařízení již

52 O fixaci gramatické kategorie rodu se není třeba ani zmiňovat, poněvadž nominální syntagmata N+A se z hlediska shody většinou chovají standardním způsobem (srov. ale např. *el piel roja* ‚rudoch‘, *el cabeza rapada* ‚skinhead, holá lebka‘).

53 Viz také Bartoš (1999).

tvoření plurálu kolísá (*café teatro/s* ‚divadelní kavárny‘, *casas cuartel/es* ‚kasárna‘) a rod víceslovného pojmenování určuje první nominální komponent. U složenin s významem ‚A, jenž slouží jako B‘ (*hombre anuncio* ‚chodící reklama‘) koncovka plurálu přijímá téměř vždy první element (*hombres anuncio*)⁵⁴ a totéž platí i pro další typy binominálních subordinačních kompozit s různými významovými vztahy (*hombres rana* ‚potápěči, žabí muži‘, *niños prodigio* ‚zázračné děti‘, *coches bomba* ‚auta s bombou‘, *corbatas seda* ‚hedvábné kravaty‘). Výrazy, v nichž má druhé substantivum atributivní funkci, lze velmi často nalézt s koncovkou plurálu i u druhého komponentu, což je považováno za příznak jeho postupné adjektivizace (*palabras clave/s* ‚klíčová slova‘, *fechas límite/s* ‚konečné termíny‘, *compañías fantasma/s* ‚fiktivní společnosti‘ apod.). Podle Garcíi-Pageho (2008: 105–106) ovšem vazby posledně zmíněného typu představují pouze pseudokompozita, a ve skutečnosti jsou volnými kombinacemi substantiv v apozici⁵⁵. Důkazem má být právě koncovka plurálu u obou částí konstrukcí svědčící o menší interní kohezi oproti skutečným binominálním složeninám (např. *hombres rana* ‚potápěči‘, *ciudades dormitorio* dosl. ‚města-ložnice‘⁵⁶. Přestože Corpas Pastor (1996) řadí všechny výše uvedené formace mezi kolokace⁵⁷, Garcíi-Page (2008: 108) pokládá schéma N+N v rámci frazeologie za „prakticky neexistující“ a jako výjimku zmiňuje kolokaci *niño pera* ‚snobské dítě‘.

Celou pasáž můžeme uzavřít konstatováním, že nejsilnější interní fixací v rodě a čísle se vyznačují právě složeniny následované víceslovnými pojmenováními a frazémy, u nichž však již žádné přesné pořadí určit nelze.

6.4.2.1.3 Nepřípustnost parciální modifikace

Bustos Gisbert (1986: 35) v této souvislosti uvádí příklady jako *lengua de gato* ‚kočičí jazýček‘ (cukrovinka) > **una lengua sabrosa de gato*; *piel roja* ‚rudoch‘ > **una piel muy roja*; *noche buena* / *nochebuena* ‚Štědrý večer‘ > **una noche muy buena*, u nichž by modifikace pouze jednoho z komponentů narušila sémantickou jednotu složeniny⁵⁸ a vedla by k doslovné interpretaci vazby. Tato syntaktická

54 Rainer (1993: 257) však uvádí rovněž případy, kdy v množném čísle stojí i druhý člen formace (*bolsas-neveras* ‚přenosné lednice‘, *pesqueros espías* ‚špionážní rybářské lodě‘).

55 S tímto názorem souhlasí i Alonso Ramos (2009: 270). Připomeňme naproti tomu již zmíněné tvrzení NGLE (2009: 736), že juxtapozice standardním syntaktickým spojením není.

56 Tj. periferní části města, v nichž bydlí převážně osoby dojíždějící za prací do centra.

57 To pro změnu odmítá odborník na španělské kolokace Kazumi Koike (2001: 46), který veškeré binominální struktury označuje za kompozita.

58 Podle Corpas Pastor (1996) a Alonso Ramos (2009) jsou všechny výše citované příklady frazeologickými jednotkami.

6. Kompozice, konfixace a status víceslovných pojmenování

fixace je přímo závislá na sémantické kohezi, jejíž míra může být různá jak u syntagmatických kompozit, tak i frazémů. Parciální modifikaci umožňují např. binominální složeniny s atributivní funkcí druhého elementu (*un momento especialmente clave* ‚obzvlášť klíčový okamžik‘, *conclusiones éticamente límites* ‚eticky sporné závěry‘; viz Rainer, 1993: 252). García-Page (2008: 106) dokonce poukazuje na možnost modifikace prvního podstatného jména těchto vazeb (*una palabra injuriosa clave* ‚největší urážka‘, *la fecha de matrícula límite* ‚konečný termín pro přihlášení‘) a tvrdí, že zatímco skutečná binominální kompozita jsou kombinací výlučně dvou substantiv (N + N), u citovaných pseudokompozit se jedná spíše o volné spojení dvou nominálních syntagmat (SN + SN).

Homogenní skupinu ovšem z tohoto pohledu netvoří ani frazeologismy, neboť jak poznamenává Koike (2001: 152), kolokace se na rozdíl od idiomů vyznačují značnou formální volností, jejímž projevem jsou i širší možnosti modifikace, což souvisí s jejich pouze částečnou či dokonce nulovou idiomatičností (např. *un error tan garrafal* ‚tak obrovská chyba‘, *una cifra muy astronómica* ‚velmi astronomické číslo‘). Pro celkové vymezení syntagmatických složenin a frazeologismů je tedy i toto kritérium nepoužitelné, ukazuje však na existenci hraniční oblasti mezi oběma typy ustálených slovních spojení a volnými kombinacemi slov, kterou společně tvoří binominální kompozita typu *problema clave* a kolokace.

6.4.2.1.4 Fixní inventář komponentů

Uvedený aspekt zahrnuje především nemožnost elize kteréhokoli z elementů⁵⁹ ustálené vazby. U plně idiomatických sousloví, ať se jedná o frazeologismy nebo syntagmatická kompozita (např. *lugar común* ‚kliše‘, *castillo de naipes* ‚doméček z karet‘, *diente de león* ‚pampeliška‘), taková redukce znamená naprostou ztrátu nekompozicionálního významu. Naproti tomu u ustálených syntagmat, v nichž je v přeneseném smyslu použit pouze jeden element, a to nikoliv řídicí, zůstává alespoň hlavní sémantický obsah zachován. V kolokaci *negocio redondo* ‚výnosný obchod‘ tak vynechání adjektiva úplný zánik významu vazby nezpůsobí, zatímco specializovaný význam substantiv *banco* a *diente* ve spojeních *banco de peces* ‚hejno ryb‘, *diente de ajo* ‚stroužek česneku‘ nebo přenesený význam slova *lobo* v kolokaci *lobo de mar* ‚mořský vlk‘ by se odstraněním předložkové vazby již ztratil. U syntagmatických kompozit, bez ohledu na stupeň

59 U subordináčnických konstrukcí přirozeně nemá smysl tento test aplikovat na řídicí element, jehož vynechání vede prakticky vždy k zániku hlavního významu původní vazby.

idiomaticčnosti, vypuštění jakéhokoliv elementu zapříčiní ztrátu pojmenovávací funkce, i kdyby byl bázevský konstituent užít v základním významu (např. *agua pesada* ‚těžká voda‘ > *agua* ‚voda‘). Otázkou zůstává opět status binominálních konstrukcí typu *problema clave* ‚klíčový problém‘, jejichž význam je v podstatě kompozicionální a o jejichž plné lexikalizaci a denominativní funkci lze pochybovat. Nejmenší míru fixace v tomto směru určitě vykazují kolokace (s výjimkou vazeb jako *banco de peces* nebo *diente de ajo*, v nichž má přenesený nebo specializovaný význam řídicí člen konstrukce).

Druhý test syntaktické koheze, který se rovněž týká uzavřeného inventáře komponentů pluriverbálních jednotek, spočívá v substituci některého ze slov tvořících ustálenou vazbu synonymním výrazem. V takovém případě dojde k narušení srozumitelnosti všech frazeologismů i kompozit, u nichž je nahrazený výraz použit v jiném než základním významu, což oproti předchozí zkoušce zahrnuje i kolokace typu *negocio redondo* (**negocio circular/esférico*). Tato substituce je obecně vyloučena také u sousloví s kompozicionálním významem, jež tvoří základní pojmenování specifické mimojazykové reality. Neplatí to však absolutně, jak ukazují varianty syntagmatické složeniny *ave de presa* ‚dravý pták‘ (*pájaro de presa*, *ave deprecadora/rapaz*). Značnou „odolností“ se v tomto testu vyznačují již několikrát zmíněná kompozita typu *problema clave*, zejména díky široké kombinabilitě atributivních substantiv (*clave*, *límite* apod.) umožňující bezproblémové užití synonym pro řídicí člen konstrukce (např. *dificultad clave*, *obstáculo clave*). Nepřípustnost nahrazení druhého elementu vazby substantivem se stejným základním významem (např. *situación límite* ‚hraniční situace‘ > **situación frontera*; *esposo modelo* ‚vzorný manžel‘ > **esposo prototipo*) naopak svědčí o určité unidirekcionální selekci, neboť nejpříjemnější substitucí je zde užití adjektivního synonyma (*situación límite*, *esposo modélico/ideal*).

6.4.2.1.5 Transformační fixace

Posledním bodem našeho výčtu hlavních projevů morfosyntaktické koheze je tzv. transformační fixace. Koike (2001: 31–33) sice vyhradil ve své monografii syntaktickým transformacím španělských kolokací celou podkapitolu, všechny jím popsané jevy se však týkají jen verbálních konstrukcí (nominalizace, transformace v trpný rod, pronominalizace, ...). Pro nás je důležitý alespoň jeho závěr, že kolokace obecně takové operace umožňují, kdežto plně idiomatické vazby (*locuciones*) nikoliv. Zuluaga (1980: 98) posledně uvedenou skutečnost ilustruje nepřípustností transformace idiomu *carta blanca* ‚bianko šek‘ > **la blancura de la carta*. U některých kolokací se strukturou N + A naproti tomu

6. Kompozice, konfixace a status víceslovných pojmenování

analogická změna možná je, např. *negocio redondo* > *la redondez del negocio* ‚výnosnost obchodu‘; *dinero negro* > *la negrura del dinero* ‚nelegální původ peněz‘. Další myslitelná transformace nominálních konstrukcí N + A spočívá v vytvoření věty s verbonominálním přísudkem (*negocio redondo* > *este negocio es redondo* ‚tento obchod je výnosný‘; *dinero negro* > *este dinero es negro* ‚tyto peníze jsou nelegální‘; *vino seco* > *este vino es seco* ‚toto víno je suché‘), v nichž adjektivní element přesto neztrácí svůj přenesený význam, což však v případě plně idiomatičtých frazeologismů a syntagmatických složenin jako *príncipe azul* ‚modrý princ, vysněný muž‘, *lugar común* ‚kliše‘ nebo *caballo marino* ‚mořský koník‘ neplatí. Jako vždy je zajímavá aplikace testu na binominální konstrukce, neboť výrazy, v nichž druhé substantivum funguje jako adjektivní modifikátor, uvedenou operaci umožňují (*problema clave* > *este problema es clave*; *situación límite* > *esta situación es límite*), zatímco u ustálených vazeb typu N + N založených na jiném sémantickém vztahu (přirovnání, funkce apod.) není taková transformace bez dalších úprav přípustná (*pájaro mosca* ‚kolibřík‘ > **este pájaro es mosca*; *pez espada* ‚mečoun‘ > **este pez es espada*; *hombre anuncio* ‚chodící reklama‘ > **este hombre es anuncio*).

* * *

Při zpětném pohledu je evidentní, že prakticky všechny výsledky testů morfosyntaktické fixace přímo závisejí na míře idiomatičnosti ustálené vazby bez ohledu na její tradiční řazení k syntagmatickým složeninám nebo frazeologismům. Naše analýza sice potvrdila oprávněné pochybnosti některých lingvistů o dostatečné lexikalizaci spojení jako *problema clave*, *situación límite* apod., ale kromě zjištěného rozdílu ve fixaci kolokací oproti plně idiomatičtým frazémům (*locuciones*) i víceslovným pojmenováním nelze o graduálnosti formální koheze hovořit. Ta je navíc téměř ve všech svých podobách podmíněna fixací sémantickou, na jejíž jednotlivé aspekty se zaměříme v následující části.

6.4.2.2 Sémantická koheze

V souvislosti se sémantickou kohezí pluriverbálních jednotek jsou nejčastěji zmiňovány (bohužel však v různém smyslu) pojmy jako *významová a referenční jednota*, *idiomatičnost* a někdy poněkud chaoticky i *institucionalizace*, takže bude vhodné si tyto termíny ujasnit.

6.4.2.2.1 Sémantická a referenční jednotka

Jestliže jsou syntagmatická kompozita a frazeologismy shodně definovány jako pluriverbální lexikální jednotky, pak se tato jejich jednotka musí logicky odrážet i v unitárním významu, o němž hovoří stejně tak autoři prací o slovtvorbě (např. Bustos Gisbert, 1986; Lang, 1992; Miranda, 1994; Val Álvaro, 1999; Varela Ortega, 2005), jako španělští frazeologové (Casares, 1950; Zuluaga, 1980; Corpas Pastor, 1996; García-Page, 2008).

Není jistě náhodou, že v definicích sousloví obecně se termíny *sémantická* a *referenční/designační jednotka* často objevují pospolu, neboť jak si všímá García-Page (2008: 111), sémantická koheze je někdy ztotožňována s idiomaticností či významovou nekompozicionalitou, jindy zase s pojmenovávací funkcí víceslovných jednotek, případně s obojím. To můžeme dobře vidět např. u Vala Álvara (1999: 4765), který zdůrazňuje, že „kompozita nejsou ze sémantického hlediska pouhým součtem rysů svých konstituentů“⁶⁰. Hned vzápětí však dodává, že složeniny vyjadřují unitární pojem „umožňující označení specifické reality“⁶¹. Je příznačné, že právě Val Álvaro (1999: 4785) ohledně statutu zde již mnohokrát zmíněných binominálních konstrukcí jako *programa estrella* ‚hvězdný program‘, *actriz promesa* ‚slibná herečka‘ nebo *acuerdo sorpresa* ‚překvapivá dohoda‘ dospěl k závěru, že se „v žádném případě nejedná o institucionalizované názvy pro určitou mimojazykovou skutečnost“⁶².

Idiomaticností a jejími různými pojetími se ještě budeme zabývat samostatně, ale jak již vyplynulo i z našich poznámek k příkladům ilustrujícím jednotlivé aspekty morfosyntaktické koheze, ta klíčem k delimitaci složenin a frazeologismů evidentně není. Nemohla by jím však být výše zmíněná pojmenovávací funkce a s ní spojená referenční jednotka? Montoro del Arco (2008: 137) na základě tohoto kritéria stanovil dva hlavní typy víceslovných nominálních jednotek: na jedné straně stojí tzv. *frazeotermíny*, tj. převážně odborné výrazy s pojmenovávací funkcí, které lze zhruba ztotožnit se syntagmatickými kompozity, na straně druhé pak idiomy (*locuciones*) s funkcí atributivní, jež zpravidla tvoří součást verbonominálního přísudku. Toto rozlišení se může jevit jako jasné a bezproblémové, avšak situaci poněkud komplikuje fakt, na němž se

60 „En todo caso, semánticamente, los compuestos no resultan de la simple adición de los rasgos de sus constituyentes.“

61 „El compuesto lleva consigo la formación de un concepto unitario que permite la designación de una realidad específica.“

62 „Sin embargo, en ningún caso son denominaciones institucionalizadas para una determinada realidad extralingüística.“

6. Kompozice, konfixace a status víceslovných pojmenování

shodnou téměř všichni zde citovaní lingvisté: pojmenovávací funkci mají i idiomy (nikoliv ale kolokace⁶³). García-Page (2008: 113) ovšem zpochybňuje i na první pohled logický předpoklad, že idiomy plní – oproti jednoduchým a složeným slovům – pouze sekundárně denominativní funkci, vyznačují se větší expresivitou a obsahují další konotativní rysy. Právě popsáním vlastnostem totiž podle něj odpovídají i syntagmatické složeniny jako *perro salchicha* ‚pes salámovitý, jezevčík‘ nebo *perrito caliente* ‚hot dog‘, a naopak základní jednoslovné pojmenování nemusí existovat nejen pro syntagmatické složeniny, ale ani pro nominální idiomy (např. *cajón de sastré* ‚směsice, mišmaš‘, *conejillo de Indias* ‚pokusný králík‘). García-Page (*Ibid.*) proto největší rozdíl mezi složeninami a idiomy spatřuje v abstraktnosti nebo konkrétnosti označované skutečnosti: kompozita odkazují převážně ke konkrétním, hmatatelným skutečnostem (osoby, předměty), zatímco idiomy spíše k jevům abstraktním (myšlenky, vlastnosti, postoje apod.). Tento postřeh nám připadá výstižný a je slučitelný s tvrzením Bustose Gisberta (1986: 64) a Buenafuentes de la Mata (2010: 51–53), že mnohé plně idiomatické frazémy (např. *agua de borrajas* ‚nicotnost, bezvýznamná záležitost‘, *golpe de gracia* ‚rána z milosti‘) mají svůj původ ve větných ustálených vazbách (*ser agua de borrajas* ‚být bezvýznamný‘, *dar a alguien o algo el golpe de gracia* ‚dát někomu nebo něčemu ránu z milosti‘) a představují archetyp pro určitou situaci nebo jev, což se odráží i v omezení jejich syntaktických funkcí (např. není možné je použít ve funkci podmětu). Jak ale přiznává sám García-Page, ani tento kontrast nelze za exaktní kritérium pro vymezení kompozit a frazeologismů považovat.

6.4.2.2.2 Idiomaticnost

Přestože bychom mohli na základě termínů *kompozitum* a *idiom* očekávat, že hlavním rozdílem mezi nominálními syntagmatickými složeninami a frazeologismy bude právě kompozicionální význam víceslovných pojmenování a idiomatický (frazeologický) význam frazémů, skutečnost je odlišná. Není nutno zajít do takového extrému jako Alonso Ramos (2009: 262), která pokládá za frazeologismy dokonce i odvozené výrazy, u nichž není bez znalosti významu celého slova zřejmé, zda sufix vyjadřuje např. osobu, nebo nástroj (*lavadora* ‚pračka‘) – faktem zůstává, že i mezi pravými složeninami můžeme nalézt jak formace plně idiomatické (*aguardiente* ‚pálenka, ohnivá voda‘), tak výrazy s významem kompozicionálním a transparentním (např. *aguamiel* ‚voda slazená medem, směs vody a medu‘). Protože se však v uvedených případech jedná o kompozita jednoslovná neboli

63 Nicméně výraz *pan ácimo* ‚nekvašený chléb‘ by za víceslovné pojmenování být považován mohl.

lexikální, stupeň idiomatickosti nemá na statut těchto formací žádný vliv. Než se zaměříme na syntagmatické složeniny, je nejprve vhodné nastínit, jakým způsobem chápou idiomatickost španělská lingvisté.

Již Zuluaga (1980: 121) byl nucen připustit, že „termín *idiomático* není jednoznačný a jasný“⁶⁴, a po rekapitulaci dosavadních pojetí této vlastnosti nakonec dospěl ke třem bodům vystihujícím podstatu idiomatičtých konstrukcí (*Ibid.*: 124–125): 1) tyto vazby jsou formálně tvořeny autonomními jazykovými jednotkami; 2) části sousloví nemají sémantickou identitu; a 3) „tvoří s ostatními komponenty ustáleného výrazu významovou jednotku“⁶⁵. Hned vzápětí však připojuje další čtyři charakteristiky, které předchozí body ještě rozvádějí: a) nekompozicionální význam; b) absence sekundární motivovanosti, kterou vykazují např. slova odvozená nebo složená; c) nedělitelnost významu⁶⁶; d) nepravidelná formální a sémantická struktura idiomatičtých výrazů.

Jak je patrné z výše uvedeného výčtu, idiomatickost je chápána jako vlastnost, jejíž míra je nepřímou úměrnou sémantické kompozicionalitě a transparentnosti ustálené vazby. O tom, že Zuluaga si byl vědom graduální povahy tohoto rysu, svědčí fakt, že kromě plně idiomatičtých vazeb rozlišuje i frazeologické jednotky poloidiomatičké, založené často na komparaci nebo „živém“ obrazu, např. *dormir como un tronco* ‚spát jako pařez‘, (*recibir*) *con los brazos abiertos* ‚(přijmout) s otevřenou náručí‘ (viz Zuluaga, 1980: 134). Oproti detailní klasifikaci frazeologismů Alonso Ramos (2009), která se rovněž opírá o sémantické hledisko, sice tento autor zůstává pouze u základních dvou typů frazémů, avšak stejně jako ona připisuje idiomatickost i pravým kompozitům a syntagmatickým složeninám, jež se podle něj od *locuciones* odlišují svou pojmenovací funkcí. Už ovšem bylo zmíněno, že Zuluaga později (1992: 130) svůj názor přehodnotil a za frazeologismy označil i víceslovná pojmenování s idiomatičtým významem.

Corpas Pastor (1996: 26) definuje idiomatickost jako „specializaci či sémantickou lexikalizaci nejvyššího stupně“⁶⁷ a spojuje ji podobně jako Zuluaga (1980) se ztrátou kompozicionality a sémantické transparentnosti původně volné vazby. Klíčová je nicméně zmínka citované lingvistky (*Ibid.*: 27) o tom, že

64 „El término ‘idiomático’ no es unívoco y claro.“

65 „[...] constituir con los demás componentes de la expresión fija una unidad de sentido.“ (Zuluaga, 1980: 124)

66 Idiomatičtější vazby podle Zuluagy (1980: 124) mají význam jako celek („en bloque“).

67 „El término *idiomaticidad* se viene reservando para denominar aquella especialización o lexicalización semántica en su grado más alto.“

6. Kompozice, konfixace a status víceslovných pojmenování

„ne všechny frazeologické jednotky jsou idiomatické, neboť se jedná o potenciální, nikoliv esenciální charakteristiku tohoto typu jednotek“⁶⁸. Toto nenápadné rozšíření pojmu *frazeologická jednotka* umožňuje zařadit mezi frazeologismy nejen kolokace s plně či převážně kompozicionálním významem, které Zuluaga ještě nerozlišuje, nýbrž i všechny syntagmatické složeniny, jež Corpas Pastor skutečně do oblasti frazeologie začlenila.

Na vágnost termínu *idiomaticčnost* poukazuje také García-Page (2008: 26–29), který jako jediný odhaluje i příčiny souvisejících klasifikačních nesrovnalostí: pro některé lingvisty znamená idiomaticčnost užití minimálně jednoho elementu ustálené vazby či složeniny v přeneseném smyslu, kdežto pro jiné je synonymem nekompozicionálního významu, za který lze nicméně považovat jakýkoliv explicitně nevyjádřený sémantický vztah komponentů pluriverbální jednotky. K možnosti vymezení frazeologismů a složenin na základě idiomaticčnosti je García-Page podobně jako Corpas Pastor (1996) a Buenafuentes de la Mata (2010) skeptický a upozorňuje mimo jiné na subjektivní faktor při určování jejího stupně.

O oprávněnosti této skepse jsme se mohli přesvědčit např. u Alonso Ramos (2009: 257), podle níž představuje *cuasi-locución* i na první pohled zcela neidiomatické kompozitum *pasta de dientes* ‚zubní pasta‘, neboť obsahuje nevyjádřený významový rys finality. Mendívil Giró (2009: 104) zase za kolokaci považuje výraz *leche condensada* ‚kondenzované mléko‘ jen proto, že implikuje další specifické a nevyjádřené vlastnosti jako sladkost, barvu nebo texturu.

Stručně shrnuto, víceméně všichni zde citovaní lingvisté jsou zajedno, že idiomaticčnost k charakteristickým rysům frazeologismů (přínejmenším těch nominálních) patří, avšak nejedná se o vlastnost pro ně výlučnou, neboť ji vykazují rovněž mnohé lexikální a syntagmatické složeniny. Připočteme-li k tomu skutečnost, že k frazémům jsou řazeny i konstrukce, jejichž význam je zcela kompozicionální (např. kolokace *comida opípara* ‚opulentní jídlo, hostina‘, *pan ácimo* ‚nekvašený chléb‘), můžeme dojít k následujícímu závěru: stupeň idiomaticčnosti je sice rozhodující pro interní klasifikaci frazeologismů (kolokací a idiomů), ale vymezení syntagmatických složenin a frazeologických jednotek na tomto kritériu postavit nelze.

68 „En este sentido, conviene recordar que no todas las UFS son idiomáticas, pues se trata de una característica potencial, no esencial, de este tipo de unidades.“

6.4.2.2.3 Institucionalizace

Mezi různé aspekty sémantické koheze bývá volně řazena i tzv. *institucionalizace*, kterou Zuluaga (1997: 632) definuje jako „fixaci v sociální jazykové normě“⁶⁹ a spojuje ji s kolektivním povědomím či znalostmi, na něž je možno prostřednictvím frazeologických vazeb odkazovat. Problémem je, že tutéž vlastnost vztahuje Rainer (1993: 291) na syntagmatická kompozita⁷⁰, která „vždy obsahují dodatečné sémanticko-encyklopedické informace, jež je možno získat teprve poznáním referentu“⁷¹.

Poněkud rozostřené je chápání institucionalizace u Corpas Pastor (1996: 23), podle níž pojem zahrnuje fixaci a sémantickou specializaci. Sama nicméně upřednostňuje obecnější výraz *estabilidad* (stabilita), který údajně označuje institucionalizaci i lexikalizaci zároveň. V téže práci je však o dvě stránky dále (*Ibid.*: 25) použit termín *lexikalizace* jako synonymum pro sémantickou specializaci, což svědčí o evidentní terminologické rozkolísanosti.

Ztotožňování institucionalizace s lexikalizací každopádně odmítá García-Page (2008: 29) a argumentuje tím, že za institucionalizaci lze vlastně považovat i gramatikalizaci lexikálního významu. Obecně ji ale chápe jako „proces, kdy jazyková komunita přijme určitý ustálený výraz, osvojí si jej [...] jako jakýkoli jiný konvenční znak, a ten se pak stane součástí slovníku“⁷². Pomineme-li následnou zmínku o idiomu jako kulturním produktu, je zřejmé, že tato definice by se dala stejně dobře použít i pro popis zrodu syntagmatických kompozit, podobně jako tvrzení téhož autora, že pro institucionalizaci frazeologismu je nezbytné jeho časté a dlouhodobé opakování vedoucí ke „krystalizaci“ či „petrifikaci“ původně volného slovního spojení. Ani institucionalizace v jakémkoli smyslu tedy není distinktivní vlastností výhradně frazémů.

6.4.2.3 Shrnutí

Syntagmatická kompozita i frazeologismy představují lexikální, či spíše lexikalizované pluriverbální jednotky s různým stupněm fixace, jež se vyznačují

69 „La institucionalización o fijación en la norma lingüística social...“

70 V citované pasáži Rainer hovoří konkrétně o kompozitech typu N + Praep + N.

71 „Genaugenommen enthalten N + Präp. + N-Komposita als Bezeichnungen für Begriffe immer zusätzliche semantisch-enzklopädische Information, die man erst durch eine Kenntnis des Referenten erwerben kann...“

72 „[...] entendemos esencialmente por *institucionalización* el proceso por el cual una comunidad lingüística adopta una expresión fija, la sanciona como algo propio [...], como cualquier otro signo convencional, y pasa a formar parte del vocabulario.“

6. Kompozice, konfixace a status víceslovných pojmenování

významovou a referenční jednotou. Míra formální koheze je i u vazeb se stejnou syntaktickou strukturou různá a závisí na stupni idiomatičnosti, která je ve španělské lingvistice základním kritériem pro klasifikaci nominálních frazémů. Tzv. *locuciones* jsou vazby plně idiomatičné a významově nedělitelné, kdežto v *kolokacích* si nejméně jeden komponent uchovává svůj základní význam. Za kolokace mohou být pokládána i syntagmata plně kompozicionální v případě, že vyhovují alespoň podmínce unidirekcionální selekce. U mnoha vazeb je nicméně kombinatorní omezení kolokátu minimální (např. *oído/vista/olfato fino/a* ‚ostrý sluch/zrak/čich‘) a označovat je za „lexikální jednotky“, když se zároveň jedná o „zcela volná syntagmata“ (viz *Corpas Pastor*, 1996: 20 a 53), je poněkud odvážné.

Jak vyplynulo z našeho přehledu jednotlivých typů ustálených vazeb a testů jejich interní koheze, nejnižší stupeň formální i sémantické fixace vykazují právě kolokace, ale podobně se chovají i binominální syntagmatická kompozita s atributivní funkcí druhého substantiva (*problema clave, situación límite, ...*), jež *Corpas Pastor* rovněž řadí ke kolokacím. V interpretaci těchto konstrukcí se však španělští lingvisté značně rozcházejí, neboť zatímco *García-Page* (2008) a *Alonso Ramos* (2009) pokládají zmíněné binominální formace za zcela volná slovní spojení, podle *NGLE* (2009), v níž jsou prakticky všechna víceslovná pojmenování se standardní syntaktickou strukturou vykázána do oblasti syntaxe a frazeologie, by paradoxně šlo o vůbec nejpočetnější skupinu nominálních syntagmatických kompozit (zredukovanych v tomto pojetí právě jen na schéma N+N). Uvážíme-li výsledky výše uvedených testů morfosyntaktické koheze a připočteme-li k tomu kompozicionální význam a minimální kombinatorní restriktce atributivních substantiv v apozici, nezbyvá než souhlasit s názorem *García-Pageho*, že se jedná pouze o pseudokompozita.

Co se týče hranice mezi idiomy a syntagmatickými složeninami, hlavním distinktivním rysem by zde alespoň teoreticky měla být opozice idiomatičného (podle některých autorů také frazeologického) a kompozicionálního významu. Nicméně idiomatičnost může být chápána nejen jako opačný pól sémantické kompozicionality, požímané opět různými způsoby, nýbrž i jako užití nejméně jednoho prvku komplexní lexikální jednotky v přeneseném významu. Situaci navíc komplikuje pojmenovávací funkce syntagmatických kompozit, která kromě doslovného významu v podstatě vždy odkazují ke specifickým vlastnostem označované entity, jež lze interpretovat jako implicitní významy. Připomeňme, že pro *Alonso Ramos* (2009) takové pluriverbální jednotky představují hraniční typ idiomů, tj. *cuasi-locuciones*.

Pokud si teď čtenář klade logickou otázku, proč jednoduše nepřiznat frazeologický charakter mimo nesporné idiomy i syntagmatickým složeninám, nebo proč je po vzoru Montora del Arco (2008) neoznačit za frazeotermíny, je třeba mít na paměti, že ve španělské lingvistice představují frazeologismy a kompozita dvě zcela odlišné a neslučitelné kategorie: studium složenin (včetně syntagmatických) náleží tradičně do oblasti lexikální morfologie, kdežto kolokacím a idiomům je věnována pozornost v rámci frazeologie a syntaxe (viz např. *NGLE*, 2009). Jestliže bychom tedy spolu s Corpas Pastor pokládali všechny nominální syntagmatické složeniny za frazeologismy, znamenalo by to zároveň jejich automatické vyloučení z oblasti kompozice a slovotvorby jako takové. Kompozicionalita a sémantická transparentnost mnoha víceslovných pojmenování už na tomto arbitrárním rozhodnutí nic nemění, neboť ve španělštině jsou za *locuciones* pokládány i předložkové, spojkové nebo adverbialní ustálené vazby jako *por encima de* ‚nad‘, *con el fin de que* ‚za účelem, aby‘, *como si* ‚jako by‘, *a la ligera* ‚lehkomyslně‘, *a sabiendas* ‚vědomě‘⁷³, jejichž význam je rovněž kompozicionální. Denominativní funkce navíc syntagmatickým složeninám automaticky zajišťuje sémantickou a morfosyntaktickou kohezi srovnatelnou s idiomy nebo alespoň jejich periferním typem.

Setrvalou bezradnost nad tímto problémem (především ze strany španělských frazeologů) nejlépe ilustruje následující stručný přehled: u Casarese (1950) nacházíme víceslovná pojmenování jako příklady frazémů, Zuluaga (1980) je od frazeologických jednotek odlišuje na základě pojmenovávací funkce, aby později (1992) toto kritérium sám popřel, podle Corpas Pastor (1996) patří všechna syntagmatická kompozita mezi frazeologismy, od nichž se je García-Page (2008) opět snaží odlišit, a Alonso Ramos (2009) existenci syntagmatických složenin úplně popírá a v závislosti na míře jejich idiomatičnosti je znovu začleňuje do jednotlivých kategorií frazémů podobně jako Mendivil Giró (2009), který však pro všechny ustálené vazby používá nový obecný termín *palabras con estructura externa*.

V pojednáních o slovotvorbě má naopak pojem syntagmatické kompozice své pevné místo už od počátku devadesátých let a nedokázal jím otrástit ani

⁷³ Na příkladech *a sabiendas* ‚vědomě‘, *a hurtadillas* ‚kradmo, nepozorovaně‘, *a solas* ‚sám‘ atd. můžeme názorně vidět, jak relativní je ve španělštině hranice mezi syntagmatickými kompozity a frazeologickými vazbami. Tyto konstrukce vykazují zjevnou pravidelnost tvoření a chovají se jako sémantické a syntaktické jednotky. Logicky by bylo možné uvažovat o schématu adverbialní syntagmatické kompozice, kdyby ovšem takový model měl ve španělské lingvistické tradici nějakou oporu, což není tento případ. Otázkou konvence a tradice je i status slovesných vazeb V+N (*dar batalla/comienzo/cuenta/pie/solución/...* ‚svést bitvu‘, ‚zahájit‘, ‚informovat‘, ‚vyvolat‘, ‚vyřešit‘/...).

6. Kompozice, konfixace a status víceslovných pojmenování

nedávný pokus RAE zredukovat tuto skupinu složenin pouze na struktury vymykající se běžným syntaktickým vazbám (viz *NGLE*, 2009: 736), jak dokládají pozdější práce Buenafuentes de la Mata (2010) nebo Aguirre (2013).

Hlavním problémem tedy je, že tatáž víceslovná spojení byla po celá desetiletí vinou neexistující ucelené koncepce simultánně studována v rámci lexikální morfologie jako kompozita a ve frazeologii jako kolokace a idiomy, aniž by se dodnes podařilo tuto absurdní duplikaci odstranit. Chyba však není jen na straně frazeologů, jak by snad z předcházejících odstavců mohlo vyznít. Z objektivního hlediska totiž samotná lexikalizace standardních syntaktických vazeb bez grafické fúze nemá s morfologickými slovtvornými mechanismy skutečně mnoho společného. A poněvadž ani kritérium denominativní či atributivní funkce ustálených nominálních konstrukcí (byť intuitivně snadno uchopitelné) není pro delimitaci syntagmatických kompozit a frazeologismů se stejnou interní strukturou dostatečně exaktní, nezbyvá než přiznat, že tento problém na své uspokojivé a definitivní řešení stále marně čeká⁷⁴.

6.5 Závěry

Kdybychom chtěli podobně jako v kapitolách o sufixaci a prefixaci stanovit alespoň rámcově prototyp španělské složeniny⁷⁵, naše první volba by logicky padla na pravá kompozita (*compuestos propios*, (*orto*)*gráficos*, *léxicos*), jejichž samotný název napovídá, že jsou považována za skutečné centrum této kategorie. Jedná se o ustálené kombinace dvou slov nebo slovtvorných základů s jednotným významem, charakterizované ještě dalším zásadním rysem, totiž přímým spojením obou konstituentů bez mezery nebo spojovníku (např. *bocacalle* ‚ústí ulice‘, *hojalata* ‚plech‘, *abrelatas* ‚otvírák na konzervy‘, *telaraña* ‚pavučina‘). Lexikalizované větné konstrukce (*correvedile* ‚klepna‘, *hazmerreír* ‚směšná postava, šašek‘) již někteří španělští odborníci kvůli jejich komplexnější struktuře řadí spíše k syntagmatickým složeninám, jak můžeme vidět i v následujícím souhrnném schématu.

74 Ke stejnému závěru dospěl ve svém obsáhlém článku na toto téma i Bartoš (2013).

75 S ohledem na existenci syntagmatických kompozit se v tomto případě již nemůžeme omezit na jednotlivé komponenty složených slov.

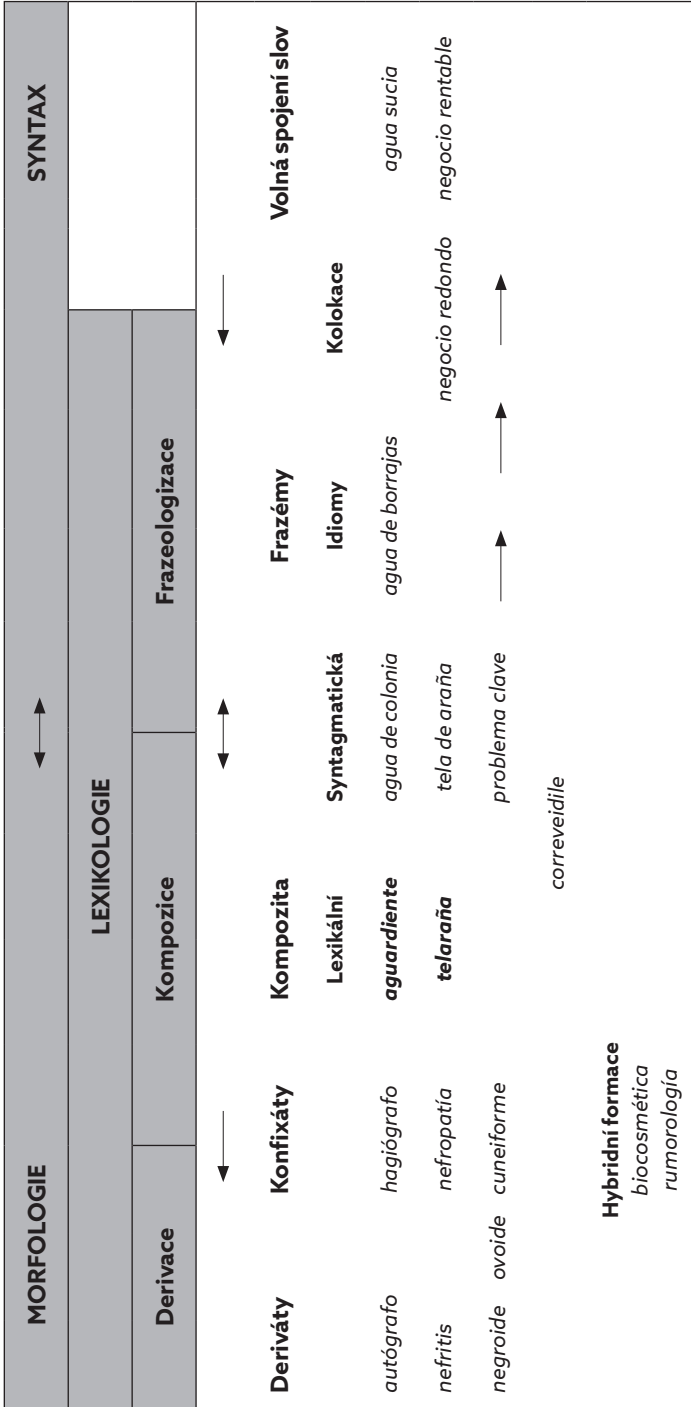

Schéma 11

6. Kompozice, konfixace a status víceslovných pojmenování

Grafická podoba lexikálních kompozit sice umožňuje lingvistům vymezit tuto základní skupinu složených slov bez potřeby uchýlit se k doplňkovým kritériím používaným pro delimitaci víceslovných pojmenování, ale tato výhoda platí pouze pro kompozita domácí. Knižní či neoklasické formace (konfixáty) složené z vázaných lexikálních morfémů řeckého nebo latinského původu (např. *biología*, *nefropatía* ‚onemocnění ledvin‘), jakož i hybridní složeniny (*biodegradable* ‚biologicky odbouratelný, biorozložitelný‘, *rumorología* ‚šíření fám‘) byly v nedávné minulosti často pokládány spíše za výrazy odvozené. Pro rozlišení derivačních afixů a neoklasických slovních základů bylo proto časem navrženo několik více či méně exaktních kritérií (poziční specializace, kombinatorní restriktce, míra konkrétnosti významu), nicméně jejich očividně selektivní uplatnění svědčí o klíčové roli ještě jiného, dnes téměř nikde nezmiňovaného diachronního hlediska, jímž je kritérium etymologicko-kategoriální. Ani toto hledisko však není aplikováno na prefixaci a sufixaci symetricky (viz schéma 9 na str. 125), což lze podle našeho názoru přičíst stále rozdílnému chápání obou základních derivačních postupů. Poněvadž prefixace byla ve španělské morfologii tradičně a poměrně donedávna pokládána za druh kompozice, status předpony byl nakonec přiznán nepoměrně většímu počtu původem lexikálních řecko-latinských morfémů než v případě sufixace, kde se totéž zdařilo pouze elementu *-oide* (s přihlédnutím k jeho sekundární apreciativní funkci), ponecháme-li stranou starší přípony *-mente* a *-ificar*. V současné době je každopádně otázka slovtvorné povahy konfixů již víceméně uzavřena.

Přímo neřešitelný problém španělské lingvistiky naopak představuje vymezení syntagmatických kompozit vůči frazeologismům. Nutnost jejich delimitace se v praxi týká výhradně nominálních konstrukcí, neboť ve španělské odborné literatuře jsou všechny adverbiální, verbální, prepozicionální a spojkové vazby tradičně řazeny k frazeologismům bez ohledu na kompozicionalitu a transparentnost jejich významu. Vzhledem k nespočtu víceslovných pojmenování však rozhodně nelze mluvit o podružném problému, který navíc zasahuje i samotné základy španělské klasifikace slovtvorných mechanismů. Jestliže totiž kompozice skutečně náleží mezi morfologické slovtvorné způsoby, což může být u lexikalizovaných syntaktických vazeb s grafickou fúzí jako *camposanto* ‚hřbitov‘, *aguamarina* ‚akvamarín‘ odůvodněno alespoň tím, že pro interní elementy těchto jednotek již neplatí standardní syntaktická pravidla (např. shoda v čísle: *aguamarina* > pl. *aguamarinas*, nikoliv *aguasmarinas*), pak komponenty

syntagmatických složenin stejného typu (tj. N+A) i přes formální a sémantickou kohezi v tomto směru nadále vykazují mnohé rysy autonomních lexikálních jednotek ve volných syntagmatech (např. *águila real* ‚orel skalní‘ > pl. *águilas reales*). Totéž platí i o ustálených předložkových spojeních (*diente de león* ‚pampeliška‘ > pl. *dientes de león*), takže o syntaktické povaze, a nikoliv jen původu těchto slovních spojení nemůže být pochyb.

Je tedy zřejmé, že když se v osmdesátých letech Bustosi Gisbertovi podařilo definitivně setříť hranici mezi pravými a nepravými (syntagmatickými) kompozity, nikdo už nedokázal vyřešit problém s vymezením nominálních syntagmatických složenin vůči frazeologismům, mezi něž byla víceslovná pojmenování na základě identických kritérií (viz podkapitola 6.4.2) řazena už od padesátých let. V důsledku toho mají dnes pluriverbální jednotky ve španělské jazykovědě dvojí identitu: jsou pokládány jednak za složeniny, jejichž studium náleží do oblasti morfologie a slovtvorby, jednak za frazémy (kolokace či idiomy), které však již do uvedeného rámce nespádají. Dovolíme si ovšem tvrdit, že v tomto případě nejde ani tak o důkaz pomezního charakteru syntagmatických kompozit, jako spíše o nedůslednost španělských lingvistů, kteří si nebezpečí paralelní klasifikace zavčas neuvědomili.

